
El grup de discussió, la investigació documental i altres tècniques qualitatives d'investigació

PID_00263706

Lucía Sanjuán Núñez

Temps mínim de dedicació recomanat: 5 hores

Lucía Sanjuán Núñez

Primera edició: febrer 2019

© Lucía Sanjuán Núñez

Tots els drets reservats

© d'aquesta edició, FUOC, 2019

Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona

Disseny: Manel Andreu

Realització editorial: Oberta UOC Publishing, SL

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny general i la coberta, no pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és elèctric com químic, mecànic, òptic, de gravació, de fotocòpia o per altres mètodes, sense l'autorització prèvia per escrit dels titulars del copyright.

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. El grup de discussió	7
1.1. Introducció	7
1.2. Definició	7
1.3. Aplicabilitat i usos dels grups de discussió	9
1.4. Limitacions i dificultats d'aplicació dels grups de discussió	11
1.5. Implementació dels grups de discussió	14
1.5.1. Elecció del moderador	14
1.5.2. Elecció dels participants	14
1.5.3. Elaboració d'un guió del grup de discussió	17
1.5.4. Dinàmica del grup de discussió: inici	19
1.5.5. Dinàmica del grup de discussió: desenvolupament	22
1.5.6. Actitud i tàctiques del moderador	29
1.5.7. Registre del grup de discussió	37
1.5.8. Transcripció dels grups de discussió	39
2. La investigació documental	41
2.1. Definició	41
2.2. Tipologia de documents	41
2.2.1. Estudi de documents personals	42
2.2.2. Registres oficials	42
2.2.3. Material audiovisual	43
2.3. Aplicabilitat i usos de l'anàlisi documental	45
2.4. Limitacions i dificultats de l'anàlisi documental	46
2.5. Implantació de l'anàlisi documental	47
2.5.1. Procés de cerca del material documental	47
2.5.2. Selecció i obtenció del material documental	51
2.5.3. Gestió del material documental	55
3. Altres tècniques qualitatives d'investigació	57
3.1. L'anàlisi de xarxes socials	57
3.2. Genealogies i cartes de parentiu	57
Bibliografia	61

Introducció

Dedicarem aquest mòdul principalment a presentar els grups de discussió i la investigació documental. A més, farem una petita anotació sobre altres tècniques qualitatives d'investigació. Per a això, el text es presenta dividit en tres parts.

En la primera, abordarem els grups de discussió com a tècnica qualitativa d'investigació. Començarem amb una breu introducció i un apartat de definició dedicat, sobretot, a aclarir conceptes. Després, de manera anàloga al que s'ha fet en altres mòduls, tractarem qüestions relacionades amb l'aplicabilitat i els usos potencials dels grups de discussió en investigació qualitativa, les limitacions o prudències que cal tenir en el moment de la seva aplicació i les característiques generals de la implantació en el context d'un disseny qualitatiu d'investigació. Ens aturarem especialment en la selecció dels participants i el moderador, i en les fases de desenvolupament i les estratègies o habilitats de conducció dels grups que han de tenir els investigadors que els utilitzin. Finalment, inclourem també un apartat sobre el registre i la transcripció de la informació obtinguda en l'aplicació de la tècnica.

En la segona part del mòdul, farem una breu referència a l'anàlisi documental investigació qualitativa, començant per una definició i breu tipologia de documents, l'aplicabilitat i usos de l'anàlisi documental i, també, les seves limitacions, i després continuarem amb una referència al procés de cerca, selecció i gestió de documents en investigació qualitativa.

En la tercera part del mòdul, farem una referència brevíssima a altres dues tècniques: l'anàlisi de xarxes socials i les genealogies i cartes de parentiu, de les quals en tractarem succintament la definició i els usos en investigació qualitativa.

Al final d'aquest mòdul trobareu un apartat amb la bibliografia referenciada i especialitzada sobre el tema.

Tal com hem assenyalat en altres mòduls, l'orientació d'aquest és també clarament pràctica, per intentar proporcionar els conceptes i les eines necessaris per a posar en pràctica les tècniques tractades en el context de dissenys qualitius d'investigació.

Objectius

La lectura d'aquest mòdul us permetrà:

- 1.** Conèixer el paper dels grups de discussió com a tècnica d'investigació en el marc de dissenys qualitatius.
- 2.** Identificar les potencialitats, els avantatges i les limitacions dels grups de discussió.
- 3.** Conèixer els aspectes bàsics de la implantació dels grups de discussió, especialment les fases de desenvolupament, les estratègies de conducció, així com també el registre i la transcripció de dades procedents del seu ús.
- 4.** Conèixer el paper de l'anàlisi documental en el marc dels dissenys qualitatius.
- 5.** Identificar les potencialitats, els avantatges i les limitacions de l'anàlisi documental.
- 6.** Conèixer els aspectes bàsics de la cerca, la selecció i la gestió de documents en el marc de les investigacions qualitatives.
- 7.** Conèixer la definició i els usos de l'anàlisi de xarxes socials com a tècnica d'investigació en el marc dels dissenys qualitatius.
- 8.** Conèixer la definició i els usos de les genealogies i cartes de parentiu com a tècniques d'investigació en el marc dels dissenys qualitatius.

1. El grup de discussió

1.1. Introducció

La conducta dels subjectes en grup, i el que aquesta ens diu del seu comportament individual i de la societat en conjunt, ha estat històricament objecte d'interès de disciplines molt diverses, des de la psicologia fins a l'antropologia, la sociologia, i, més recentment, l'economia i l'estudi de mercats o la publicitat i el màrqueting. L'enfocament, no obstant això, ha estat diferent segons l'època i el corrent teòric dominant en cada disciplina.

En ciències socials, l'interès ha anat variant des del grup com a mera agrupació de subjectes –que són l'objecte d'interès *per se*– fins al grup com a entitat social pròpia, susceptible de servir per a investigar les relacions dels individus, els seus comportaments –individuals i en el marc de conjunts de persones de grandària diversa (societats, pobles...)– i les característiques de les entitats o institucions en les quals s'enquadren (Gutiérrez, 2008).

Hi ha cert consens a assenyalar uns autors i un àmbit com el punt de partida i de desenvolupament dels grups de discussió com a tècnica d'investigació: l'abordatge de Merton (1946, 1956, 1987) en el marc del que anomenava *entrevistes focalitzades*, d'una banda; i, de l'altra, el context dels estudis de mercat i l'anàlisi motivacional. La recuperació de la tècnica per a les ciències socials cal situar-la uns trenta anys després de les publicacions inicials de Merton (Valles, 1997).

Lectures complementàries

Com ja és habitual en aquest text, no ens podem aturar a abordar amb deteniment aquestes qüestions. Podeu ampliar la informació a:

J. Callejo (2001). *El grupo de discusión: introducción a una práctica de investigación*. Barcelona: Ariel.

J. Gutiérrez (2008). *Dinámica del grupo de discusión*. Madrid: CIS («Colección Cuadernos Metodológicos», 41).

R. K. Merton (1987). The focus interview and focus group. Continuities and discontinuities. *Public Opinion Quarterly*, 51, 550-556.

M. S. Valles (1997). *Tècniques qualitatives de recerca social. Reflexió metodològica i pràctica professional*. Madrid: Síntesis.

1.2. Definició

Cal començar fent una petita anotació per a aclarir conceptes: grup de discussió?, grup focal?, entrevista grupal? Són termes que s'han utilitzat per a referir-se a dinàmiques d'entrevistes en grup, algunes vegades com a sinònims,

encara que tenen matisos diferents. Convé explicar-los i argumentar per què, a partir d'aquest moment, ens referirem a grups de discussió (Gutiérrez, 2008; Valles, 1997).

Per començar, diferenciarem entre *focus group* (o grup focal) i grup de discussió. La distinció és, inicialment, idiomàtica: *focus group* prové de l'àmbit anglosaxó, mentre que *grup de discussió* s'utilitza en l'àmbit de la parla catalana. Encara que tendeixen a utilitzar-se com a sinònims, en la mesura, a més, que comparteixen gran part de les característiques, des del punt de vista del rigor que aquí perseguim, convé precisar que es tracta de tècniques diferents i fer algunes diferenciacions. El grup de discussió, tal com s'entén en el nostre context en l'actualitat, és menys estructurat que el grup focal i està orientat a observar i conèixer com es construeix el discurs grupal: en quins termes i amb quins continguts té lloc el debat, quines són les dinàmiques que s'estableixen en el grup (acords, desacords, matisos) i com es pot (o no) arribar a consensos sobre el tema plantejat. El grup focal (*focus group*, en terminologia anglesa), al seu torn, té un caràcter més directiu i estructurat, es fa en escenaris formals i parteix, ja d'entrada, d'un cert consens entre els participants (Callejo, 2001; Gutiérrez, 2008).

Altres tipus d'entrevistes o discussions grupals són la *pluja d'idees* (*brainstorming*), els grups Delphi i les entrevistes grupals de camp. Quant a la primera modalitat, la *tempesta* o *pluja* d'idees està orientada a l'obtenció, en fases inicials o exploratòries d'una recerca, d'idees noves sobre un tema proposat, en un grup que treballa en un ambient tant formal com natural i que és conduït de manera poc estructurada per un moderador. Els *grups Delphi* impliquen la realització d'entrevistes grupals amb una peculiaritat: els membres del grup no sempre es troben físicament junts ni interactuen entre si. Es tracta d'un procés en el qual l'investigador duu a terme, primer, entrevistes individuals, en les quals recull informació dels subjectes sobre el tema, seguides d'unes altres, també individuals, però en les quals presenta a cada subjecte les respostes de la resta (habitualment anonimitzades) perquè emetin les seves valoracions i/o reformulin les seves propostes. El procés es repeteix un cert nombre de vegades fins que s'han aconseguit els objectius inicials: habitualment, arribar a un consens, encara que també es pot tenir com a objectiu només mostrar la diversitat de perspectives sobre un tema. Es tracta, en qualsevol cas, d'entrevistes dirigides, estructurades i formals. Són útils quan cal treballar amb persones (sobretot expertes en un tema), que no es troben en el mateix lloc, però el seu ús és limitat en les ciències socials en l'actualitat. Pel que fa a les *entrevistes grupals de camp*, es tracta, en realitat, d'una modalitat d'entrevista sovint informal i espontània que té lloc durant el treball de camp, habitualment en observació participant o quan, per diferents motius, és impossible fer una entrevista individual a un subjecte. En tot cas, el seu ús com a tècnica pot ser criticable quan es tracta, en realitat, de trobades informals que, en cap cas, poden substituir una tècnica formal (Valles, 1997).

Encara que, com diem, l'ús de grups Delphi no està ni molt menys generalitzat, sí que es poden trobar alguns exemples actuals en el nostre context. Així, per exemple, el 2007, Malmusi i Jansà publiquen un article que té per objectiu mostrar una definició del terme immigrant que va sorgir a partir d'un grup Delphi format per experts convocats pel Pla Director d'Immigració en l'Àmbit de la Salut de la Generalitat de Catalunya. El grup va estar format per experts en immigració de diferents disciplines, àmbits de treball i llocs geogràfics, que van rebre un qüestionari amb diferents propostes de categoritzacions del terme. A partir de les seves respostes, es va elaborar un document de consens que recollia una definició formal àmpliament utilitzada en l'actualitat en diferents àmbits, especialment en salut pública i serveis socials.

En aquest text, ens centrarem exclusivament en la modalitat definida com a grup de discussió. I, aclarits, almenys succintament, els termes, podem intentar ja una definició més completa. Gutiérrez (2008) defineix els grups de discussió de la manera següent:

«El G. D. [grup de discussió] se define por representar una situación discursiva grupal controlada por un investigador-moderador para los objetivos de una investigación» (Gutiérrez, 2008, p. 43, l'aclariment entre claudàtors és nostra).

En altres paraules, un grup de discussió és una reunió formal d'un conjunt de persones, seleccionades amb criteris teòrics per un investigador, per a debatre, sota l'orientació d'un moderador, sobre un tema (o un nombre limitat de temes) amb l'objectiu d'obtenir un discurs que pugui ser analitzat i interpretat.

Es tracta, com assenyala Gutiérrez (2008), d'una situació paradoxal on es construeix un grup de manera artificial, però s'intenta que els seus components debatin de manera lliure i espontània. És a dir, es fomenta el debat entre un conjunt de persones que no constitueixen un grup natural, sinó que té una certa heterogeneïtat interna i és constituït artificialment per l'investigador, i es procura, mitjançant el procés de conducció del grup, que s'expressin i debatin d'una manera al més similar possible a com ho farien en els seus contextos naturals. L'objectiu és accedir a un discurs com més proper millor al que tindrien fora de la situació de recerca. Gutiérrez ho explica així:

«En principio ambas tareas son contrapuestas y divergentes entre sí. Mientras que por un lado, paradójicamente, el moderador trata de provocar al grupo para que se comporte libremente, sin las imposiciones o ataduras que harían que sus opiniones y/o intereses se vieran sofocados o desviados; por otra parte, también le pide que se mantenga en el preciso y restringido ámbito de los objetivos de la investigación, es decir, que se concentre en hablar únicamente sobre lo que conviene a la investigación» (Gutiérrez, 2008, p. 43).

Alonso (1998), per la seva banda, ho defineix així:

«[...] un grupo artificial convocado en función de los objetivos de la investigación, cuya interacción está parcialmente controlada por un investigador-director que marca los objetivos de la reunión y crea la situación discursiva» (Alonso, 1998, p. 101).

1.3. Aplicabilitat i usos dels grups de discussió

Entre les potencialitats dels grups de discussió, els autors que treballen sobre el tema destaquen especialment les següents (Pujadas, 2004; Valles, 1997):

- Permet recollir informació des de perspectives diferents, de subjectes heterogenis (encara que, lògicament, amb menys profunditat que en una entrevista en profunditat individual).
- Permet, i és en realitat la seva utilitat i funció principal, recollir informació sobre la dinàmica grupal en relació amb un tema i en un context determinat. És a dir, possibilita no solament accedir a les significacions de cada subjecte, sinó veure com es construeixen les opinions en la interacció amb altres individus (que poden compartir-les o no), com es generen els consensos i els dissensos, com funcionen els conceptes comuns, l'argot, etc.
- Facilita l'expressió per part dels participants de les seves opinions i experiències gràcies a la tasca del moderador, però, també, per la presència d'altres persones. Recordar alguns esdeveniments, reconstruir seqüències de fenòmens, reflexionar sobre realitats complexes o delicades... poden ser coses, de vegades, més senzilles en grup, si hi ha la confiança suficient. Els grups de discussió faciliten, així, accedir a significats i percepcions que sorgeixen no solament de manera directa dels subjectes, ni exclusivament per l'acció del moderador (com passaria en una entrevista en profunditat individual), sinó també a partir de les opinions o experiències emeses per altres que poden no haver estat previstes amb anterioritat. Encara que, com veurem, aquesta mateixa situació pot tenir un revers, en forma d'inconvenient.
- Permet, amb aquesta dinàmica, construir cert tipus de consensos o, també, significats compartits, en alguns casos completament nous o imprevistos per als mateixos participants i per a l'investigador.
- Es tracta d'una tècnica de cost relativament baix en comparació amb altres: el seu cost pot ser més elevat que la realització d'enquestes, però més baix que l'observació participant o, sobretot si el nombre és elevat o el contacte difícil, que les entrevistes en profunditat. En termes de temps, es tracta d'una tècnica d'execució, en totes les seves fases, més senzilla i més ràpida que l'observació i també, encara que, de nou, segons les seves característiques concretes, que les entrevistes. Això no significa, ni molt menys, que no sigui una tècnica que requereixi un temps de preparació i planificació adequat, que va molt més allà que la mera realització del grup en ell mateix, com veurem a continuació. Tanmateix, no es pot oblidar que el context investigador actual, de gran precarietat econòmica i regit per unes pautes de producció ràpida i visual, juga a favor de certs usos descurats dels grups de discussió, entesos erròniament com una tècnica senzilla, ràpida i barata.
- Permet, com veurem, un ús combinat amb altres tècniques, tant qualitatives com quantitatives, per a contrastar informació procedent d'aquestes o, al contrari, per a preparar-les i definir els instruments concrets.

- Pot ser l'única tècnica viable per a accedir a les percepcions d'alguns subjectes que, per diferents motius, no són accessibles o no estan disposats a col·laborar en la implementació d'altres, com les entrevistes en profunditat. De fet, el grup de discussió pot facilitar obtenir informació de persones que s'inhibirien en el context d'una entrevista individual. No obstant això, de vegades, la presa de contacte i la confiança adquirida durant la participació en un grup de discussió permet que aquests subjectes més reticents acabin accedint a ser entrevistats individualment.

1.4. Limitacions i dificultats d'aplicació dels grups de discussió

Com qualsevol tècnica d'investigació, els grups de discussió presenten limitacions, entre les quals destaquen les següents (Callejo, 2001; Gutiérrez, 2008; Pujadas, 2004; Valles, 1997):

- És difícil la selecció de subjectes en la qual es garanteixi un equilibri adequat entre homogeneïtat i heterogeneïtat de perfils dels participants.
- La situació en la qual té lloc la interacció és artificial. És a dir, el relat d'opinions i experiències no s'obté en el context natural en el qual es mouen els subjectes, ni en el qual tenen lloc de manera espontània els fenòmens que s'investiguen, sinó en un lloc físic i una interacció personal artificial, creades *ad hoc* per l'investigador. El fil del discurs i el seu mateix contingut es poden veure, llavors, afectats. Es tracta d'una limitació que ja hem assenyalat per a les entrevistes en profunditat però que s'esbiaixa en l'observació participant.
- L'actitud del moderador i, sobretot, d'altres participants pot influenciar la participació d'alguns subjectes, que ocultin o matisin les seves opinions per a evitar confrontacions o perquè senten vergonya; o, al contrari, és possible que alguns tendeixin a magnificar o falsejar (en més o menys mesura) les seves experiències per la influència exercida pel grup, la qual cosa afectarà la qualitat de la informació obtinguda. Les diferents personalitats de tots els integrants del grup entren, per tant, en joc en l'obtenció de la informació. No es pot oblidar, no obstant això, que aquest mateix inconvenient es pot considerar un avantatge o un dels objectius d'un grup de discussió: veure com els discursos normatius o dominants i les regles de relació social definides per un determinat grup humà, en un moment i lloc concrets, influeixen en la generació d'opinions i discursos.
- La reactivitat pot ser, llavors, intensa. L'investigador no pot perdre de vista que és possible que entre les explicacions dels subjectes en el context d'una interacció grupal i la realitat de les seves conductes en la seva vida quotidiana hi pot haver una distància important.

- En les dinàmiques grupals és habitual la cerca, no sempre conscient ni evident, d'una identitat de grup compartida, enfront del moderador. Així, doncs, es poden generar situacions en les quals el grup busqui i reforci opinions compartides que el dotin d'homogeneïtat de cara al moderador, la qual cosa fa perdre certa heterogeneïtat o matisos en les argumentacions. Aquesta situació constitueix també una actitud de defensa del grup enfront d'un abordatge excessivament directiu o poc empàtic de l'investigador, cosa que s'ha de tenir present.
- Implica reunir en el mateix lloc i el mateix moment un nombre de persones que oscil·la entre els 5 i els 10, la qual cosa, òbviament, no sempre és, ni de bon tros, senzilla.
- Implica disposar d'un lloc adequat, neutre, per a tots els participants, assequible físicament i econòmicament i còmode per a tots ells i condicionat per a aquesta finalitat.

Es poden citar també com a limitacions dues tendències actuals, més derivades de les dificultats per a la investigació social actual que de limitacions *per se* de la tècnica: la tendència a emprar grups de discussió en substitució d'altres tècniques més llargues i costoses, d'una banda; i, de l'altra, la tendència a implantar alhora tots els grups de discussió previstos en el marc d'una recerca, amb poca separació de temps entre ells i amb les altres tècniques, com a manera d'abaratir costos. Això últim té com a conseqüència negativa que no deixa temps per a analitzar detalladament les dades a mesura que es van obtenint (com és propi dels dissenys qualitius d'investigació), de manera que es perd l'oportunitat d'adaptar la composició, la temàtica i fins i tot les estratègies de conducció dels grups següents dels quals es va aprenent. Per això és important, igual que en altres tècniques qualitatives, que l'anàlisi de les dades es faci des del començament i de manera progressiva.

Cal tenir present que, independentment que la valoració del grup de discussió com a tècnica pertinent per a la nostra recerca sigui adequada, que les condicions teòriques d'aplicació ho hagin estat també i que el nostre disseny del grup hagi estat correcte, sempre és possible que sorgeixin dificultats en l'acompliment de la tècnica que no han pogut ser controlades amb antelació, encara que, sovint, sí que estan previstes almenys de manera genèrica. Encara que les esmentarem de manera específica al llarg de les pàgines següents, val la pena fer-ne ja aquí una breu referència. Entre aquestes dificultats podem destacar:

- Dificultats relacionades amb els participants: els retards o absències d'última hora de membres del grup o altres persones (ajudants, auxiliars, el mateix moderador) són situacions que sempre es poden produir i que són difícils de controlar, encara que es poden prevenir de diverses maneres: evitant contactar amb persones amb escassa disponibilitat, assegurant que es tracta de gent compromesa amb el grup i que entén la responsabili-

tat de participar-hi, informant adequadament els participants dels inconvenients d'arribar tard o de no presentar-se i, al mateix temps, facilitant l'assistència mitjançant l'elecció d'una data, una hora i un lloc apropiats i accessibles. També pot ser útil que, si un determinat perfil de participant és molt rellevant per al grup, no hi hagi un únic representant, sinó, almenys, dos. Això, tanmateix, té l'inconvenient que comporta augmentar el nombre de participants, la qual cosa tampoc és convenient. Quant als retards, per a minimitzar les conseqüències, el més adequat és convocar els participants amb un cert marge: això permetrà que es retrobin (els que ja es coneixien) i tinguin uns minuts per a xerrar, fer les presentacions (si no es coneixen) i donar un marge als que arribin tard. Aquest temps, però, no ha de ser massa gran perquè incrementa el total de durada del grup i redueix el que es dedica al treball de debat. Si es constata que un participant arribarà tard o no vindrà, cal explicar-ho al grup perquè ho tinguin en compte (especialment si se'ls havia informat –com és aconsellable– de qui serien els participants) i, si no és massa temps, n'hi ha prou a incorporar la persona amb naturalitat i de manera breu, mentre que si el grup està avançat, és convenient que un col·laborador informi, fora de la sala, el nouvingut en quin punt està el debat (presentacions, temes tractats, etc.) perquè s'hi pugui incorporar sense distorsions. En cas que les absències o retards afectin un nombre important de participants, cal plantejar-se la suspensió del grup encara que, com és lògic, això té grans inconvenients: pot molestar els que sí que s'han esforçat a acudir-hi, i pot ser difícil o impossible trobar una nova data, per la qual cosa és important valorar aquests desavantatges davant la contrapartida d'un grup menys nombrós o complet quant als perfils de participants.

- Dificultats tècniques: de disponibilitat de la sala o del seu condicionament o relacionades amb els instruments de gravació (càmeres de vídeo, gravadors).
- Dificultats quant a la dinàmica grupal: enfrontaments, silencis, desviaments del tema, monopolització del debat per part d'algun participant, dificultats per a mantenir el fil del discurs, aprofundir en els temes, tractar tots els aspectes previstos o necessaris, etc. En aquestes situacions, com veurem, l'habilitat del moderador és fonamental: per a *posar cadascú en el seu lloc* evitant monòlegs, situacions desagradables, ofenses, dispersions, silencis, etc. En el cas dels enfrontaments, l'estratègia més important serà tractar de diferenciar el que són meres dissensions o debats més o menys acalorats (que aporten informació i riquesa de matisos i, per tant, no s'han d'inhibir), dels conflictes oberts que poden ofendre part dels participants o alterar el debat, per a neutralitzar-los i, sobretot, minimitzar les conseqüències sobre la dinàmica del grup en general. Insistir durant la presentació del grup en la importància del treball conjunt, respectuós i enriquidor per a tots és fonamental per a evitar situacions límit.

1.5. Implementació dels grups de discussió

1.5.1. Elecció del moderador

En aquest aspecte, és vàlid el que ja hem dit per a l'elecció dels entrevistadors en les entrevistes en profunditat i històries de vida (bona formació, habilitat i experiència en la implantació de la tècnica, bon coneixement de la recerca i dels objectius concrets dels grups de discussió, etc.), de tal manera que solament afegirem una qüestió més, específica per a aquesta tècnica: l'habilitat per a moderar grups.

Es tracta, com es pot suposar, d'una característica imprescindible per a un moderador de grups de discussió: ha de ser capaç de presentar-se i presentar adequadament els altres participants en el grup i en la recerca, i de dinamitzar el debat (impedint monòlegs, tensions, inhibicions), assegurant que s'aborden els temes d'interès amb la profunditat adequada, sense dispersions ni dreceres. En els propers apartats tractarem amb més detall aquestes qüestions.

1.5.2. Elecció dels participants

L'elecció dels participants és un aspecte crucial per a l'establiment adequat d'un grup de discussió. Encara que no hi ha fórmules màgiques, s'han de complir els criteris següents:

a) Sabem que, com a tècnica qualitativa d'investigació, el grup de discussió no ha de perseguir la significació estadística, sinó teòrica, pel que fa a l'elecció dels participants. És a dir, la selecció dels perfils s'ha de guiar d'acord amb les necessitats i els objectius de la recerca, i triar aquells subjectes que estiguin en millors condicions de proporcionar la informació que es requereix.

b) S'han de triar persones amb un bon coneixement del tema d'interès per al grup de discussió. No significa que *tothom hagi de saber de tot*, però sí que cal que els participants en el grup puguin acreditar un bon coneixement del tema almenys quant a algun dels aspectes implicats. Això tampoc no significa que els participants hagin de ser *experts* en el sentit acadèmic del terme: no sempre és necessari, ni pertinent, recórrer a professionals del tema; de vegades, és important també conèixer les opinions de persones que no ho són però que poden tenir un coneixement directe, ric i profund del tema que es tracta, perquè l'han viscut, en són protagonistes o han tingut alguna experiència concreta.

c) A més de coneixements del tema, les persones triades han de tenir un mínim de dots de comunicació, especialment en grup. És a dir, han de ser capaços d'expressar la seva opinió de manera clara i completa però, al mateix temps, concisa. I també han de tenir capacitat per a escoltar les opinions dels altres i respondre-les sense ofendre's ni ofendre, estar oberts a modificar o matisar les

seves posicions, però sense deixar-se influenciar fins al punt que aquestes siguin làbils, i deixar parlar els altres, però sent capaços d'exposar els seus plantejaments, de manera que el debat s'enriqueixi.

d) Tot l'anterior és especialment important si en el grup es decideix barrejar experts amb persones que no ho són. Es tracta d'una decisió arriscada encara que, de vegades, si el moderador és hàbil i els participants respectuosos, la informació obtinguda és especialment valuosa: s'obtenen perspectives diverses o fins i tot contraposades, matisos d'informació, contextualització profunda, etc. No obstant això, un grup d'aquestes característiques té riscos: uns poden, per exemple, tenir la temptació de monopolitzar el debat, desprestigiar o qüestionar opinions no professionals; altres es poden sentir menysvalorats o desplaçats i inhibir-se; o es poden produir, també, xocs de legitimitats, en els quals hi hagi una oposició irreconciliable entre informació teòrica (experta) i informació vivencial (llega). En qualsevol cas, triar persones amb capacitat per a escoltar, intervenir i debatre és fonamental.

e) És altament recomanable que hi hagi un coneixement mutu entre el moderador i els participants que sigui relativament sòlid. I, si no és amb el moderador, almenys amb els investigadors que hagin fet el contacte i les presentacions. Aquest coneixement no solament millora les possibilitats que l'elecció de cada subjecte sigui adequada, sinó que permet aconseguir abans i millor la confiança suficient perquè el grup de discussió transcorri de manera fluida i operativa. No obstant això, també cal reflexionar sobre els avantatges i els inconvenients d'incloure persones molt conegudes o properes en els grups de discussió (amics, col·legues de professió, informants valuosos d'altres tècniques, etc.): encara que té l'avantatge indubtable de facilitar la confiança i la comunicació, també té inconvenients greus com els biaixos que apareixen per sobreentesos, per evitar donar opinions confrontades, etc., i, més encara, es pot posar en risc la relació si la manera de fer del grup de discussió no agrada aquestes persones.

f) Encara que els experts en la tècnica tenen opinions diverses pel que fa a aquest tema, nosaltres defensem que és també recomanable que els integrants del grup sàpiguen amb qui es trobaran, per la qual cosa és molt important informar-los de qui hi participarà abans que aquest tingui lloc, perquè puguin decidir si hi aniran, i perquè sàpiguen a qui coneixeran i a qui no. També podran preveure amb antelació, almenys en línies generals, quins seran els plantejaments de la resta dels participants, de manera que es podran anticipar a la situació. Si això no és possible (o fins i tot si no és desitjable per la temàtica del grup), és important extremar la cura en la selecció (per a evitar enfrontaments o situacions incòmodes) i fer presentacions completes. El que sí que s'ha d'evitar és la situació en la qual la major part dels participants es coneixen entre si però un nombre més petit (o, pitjor encara, solament un) no es coneixen, la qual cosa pot fer que se sentin aïllats i incòmodes.

g) És important evitar que participin en el mateix grup persones que hagin estat enfrontades o amb posicions irreconciliables, que no contribuirien a enriquir el debat, sinó a bloquejar-ho. Això no significa ni molt menys que *tots hagin de pensar el mateix*, tot el contrari, ja que l'objectiu del grup de discussió és precisament el debat entre opinions o experiències diverses. La dissensió, la divergència d'opinions, no solament no s'evita sinó que es busca, però, això sí, mantenint-la dins d'uns límits que permetin el treball del grup. Manejar la tensió aconseguint que sigui fructífera per al debat, alhora que s'evita que s'arribi a un punt de ruptura, és una tasca complexa però fonamental per part d'un moderador hàbil i ben format.

h) En definitiva, es tracta d'aconseguir un equilibri, molt difícil, entre l'homogeneïtat dels participants (que facilita el debat) i la seva heterogeneïtat (que pot dificultar la dinàmica i és més exigent en les tasques de moderació, però pot enriquir les discussions). En general, se solen preferir grups relativament homogenis o, almenys, en els quals els subjectes *diferents* puguin acostar-se bé a la dinàmica grupal, és a dir, que siguin compatibles i enriqueixin el debat. Tampoc no cal perdre de vista que aquesta heterogeneïtat és, en realitat, relativa, en la mesura en què els subjectes poden compartir algunes característiques o variables però ser diferents en d'altres. Sempre, llavors, caldrà tenir en compte els objectius de la recerca, de la tècnica i del grup sociocultural en concret.

e) Finalment, des d'un punt de vista pragmàtic, és important escollir persones amb una disponibilitat adequada, de manera que no sigui tan difícil trobar una data per a reunir el grup i que es redueixi el risc de cancel·lacions, retards o absències.

A més de tenir en compte el perfil dels participants, cal fer també un plantejament adequat del procés, en ell mateix, de selecció o captació dels subjectes per al grup. Alguns autors (Gutiérrez, 2008) són partidaris que, a mesura que es desenvolupa el treball de camp abans de la creació del grup de discussió, l'investigador o investigadors vagin elaborant fitxes (en paper o suport informàtic) que recullin les dades bàsiques rellevants dels possibles candidats (edat, sexe, sector laboral, relació amb el fenomen d'estudi, posicions a l'entorn d'un tema determinat, etc.), de manera que aquesta informació permetrà una elecció més fonamentada de la composició del grup. Això és especialment rellevant, tant si es fa amb fitxes com si no, quan en una mateixa recerca hi ha diversos investigadors que fan treball de camp en entorns diferents i que poden aportar al grup perfils diferents entre si: les fitxes, o simplement la informació recollida per cadascun dels investigadors, ajudarà que tots els perfils rellevants estiguin representats adequadament.

Recollir aquesta informació de manera sistemàtica ajuda també en el moment de contactar amb els subjectes per a proposar-los la participació i perquè el moderador es familiaritzi amb les seves característiques, sobretot si no és ell qui els ha reclutat. És útil, fins i tot, en una avaluació posterior del grup, per

Exemple

Per exemple, podem formar un grup amb joves d'entre 16 i 29 anys (que compartiran, per tant, aquest tret) però que siguin heterogenis quant a variables com el sexe, la formació, la situació laboral, etc. En un grup així, la comunicació que es facilita per qüestions d'edat es pot dificultar, per exemple, per qüestions socioeconòmiques o de gènere.

tal de comprovar en quin mesura la selecció de perfils ha estat adequada o ha servit per als propòsits concrets amb què s'havia dissenyat. Gutiérrez (2008) ho expressa així:

«Toda esa información preliminar tiene varias utilidades de las cuales se apuntan las siguientes:

- a) Conocer la composición del grupo y el perfil sociodemográfico de cada participante.
- b) Conocer la adecuación de los distintos participantes para la investigación y el grupo diseñado.
- c) Detectar errores en la captación, y posibles participantes desmarcados o fuera de las cuotas propuestas para dicho grupo.
- d) Reconocer a los participantes que asisten a la reunión, y su ubicación estratégica en la sala en función de sus perfiles.
- e) Evaluar y explicar el funcionamiento del grupo y los posibles efectos provocados a lo largo de la sesión, etc.» (Gutiérrez, 2008, p. 122).

Quant al nombre de participants en cada grup, les xifres òptimes assenyalades pels diferents autors (Pujadas, 2004; Valles, 1997) oscil·len entre 5 i 12. Grups per sota de cinc participants presenten més dificultats per a representar una heterogeneïtat perfils i opinions i arribaran més fàcilment a una via morta en la comunicació. Per sobre de 10 o 12 es tractaria ja de grups molt difícils de conduir en els quals difícilment, en un termini de durada raonable de la trobada, hi hauria temps que tots els participants expressessin les seves opinions i es produís un veritable debat grupal.

1.5.3. Elaboració d'un guió del grup de discussió

El guió d'un grup de discussió consisteix en un llistat dels temes que el moderador vol abordar durant el desenvolupament del grup. Per a la seva elaboració, podem tenir en compte les directrius que indiquem per al guió de les entrevistes en profunditat i afegir-ne d'altres, específiques d'aquesta tècnica.

Aquest guió pot adoptar diferents modalitats o estils, que dependran de l'experiència del moderador, del grau de concreció del tema que es tractarà en el grup, del nivell de coneixements sobre el tema de l'equip investigador, del perfil dels participants i del temps de durada del grup. Així, pot prendre la forma de:

- Una *check-list*, en la qual s'escriuin breument (un parell de paraules o frases curtes) tots els temes que es volen tractar.
- Un conjunt de preguntes formulades de manera genèrica i breu, que abordin tots els temes.
- Hipòtesis formulades durant la recerca que es vulguin tractar en el grup i que es poden veure validades o no al llarg d'aquest. També és possible que els temes als quals es refereixen no sorgeixin de manera espontània en el

Lectura complementària

Trobareu exemples concrets de recerques que il·lustren les diferents decisions que impliquen el desenvolupament d'un grup de discussió a:

M. S. Valles (1997). *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis.

grup o ho facin de manera divergent i, al contrari, al llarg del curs del grup poden sorgir hipòtesis no previstes inicialment.

L'estructura, habitualment, va dels temes més generals als més concrets o específics, coherentment al que descriurem una mica més endavant quan tractem les fases del grup de discussió, de manera que el moderador planteja, primer, preguntes o qüestions generals i va, a poc a poc, aprofundint en qüestions més concretes.

En qualsevol de les modalitats, el guió és:

- Un instrument de treball exclusivament del moderador, no adreçat al maneig, ni tan sols al coneixement, per part dels integrants del grup.
- Un instrument orientatiu, no un patró rígid, que s'hagi de seguir en un ordre prefixat i estricte. És, podria dir-se així, una espècie de *xuleta* perquè el moderador no oblidí res, però que no s'ha d'entendre en cap cas com una guia que fixi pas per pas l'esdevenir del grup, almenys en el tipus de grup de discussió poc estructurat que estem definint.
- Un instrument flexible, tant en el seu desenvolupament com en el seu contingut concret (es poden afegir preguntes o qüestions, deixar-se'n altres de banda, dedicar més o menys temps del previst a algunes qüestions, etc.).
- Un instrument de consulta, que el moderador revisarà a mesura que avanci el debat, però no de manera evident per als participants, sinó com una manera de comprovar que el desenvolupament del grup no ha desviat els temes d'interès i que es van abordant tots sense deixar de tractar-ne cap de rellevant.
- Un instrument comú a diversos moderadors quan en el curs d'una recerca es desenvolupa en diversos grups de discussió que no sempre tenen el mateix moderador, de manera que disposar d'un guió conjunt ajudarà a orientar els diferents grups en una direcció comuna.

Utilitzat d'aquesta manera és un document de gran ajuda per al moderador, que li farà més fàcil anar comprovant que el grup transcorre pel camí que es vol, per a poder-lo reconduir si hi ha desviacions no rellevants per a la recerca i intentar aprofundir en temes que no s'han abordat amb la profunditat suficient. Serveix també, *a posteriori*, per a veure en quina mesura poden sorgir hipòtesis o aspectes nous del tema que es tracta que no s'havien previst inicialment.

Lectura complementària

Podeu consultar exemples de guions per a grups de discussió de diverses temàtiques a: J. Gutiérrez (2008). *Dinámica del grupo de discusión*. Madrid: CIS («Colección Cuadernos Metodológicos», 41).

1.5.4. Dinàmica del grup de discussió: inici

Podem distingir algunes qüestions concretes en el moment que comença a caminar un grup de discussió:

1) Contacte amb els participants

Pel que fa al contacte directe amb els participants potencials per a proposar-los participar en el grup de discussió, ens serveix el que s'ha explicat amb anterioritat per a les entrevistes en profunditat i les històries de vida, però cal tenir en compte diverses qüestions específiques:

- S'ha d'explicar amb detall en què consistirà el grup, quins són els objectius, com és la dinàmica de funcionament, per què interessa la participació d'aquest subjecte en concret i qui seran els altres participants (si ja estan confirmats, amb noms, si han donat el seu permís; si no estan confirmats, almenys de manera orientativa se n'indicaran els perfils).
- Cal, com ja hem indicat per a les entrevistes, tenir una actitud respectuosa i agraïda, reconeixent la importància que té la participació per a la recerca i l'esforç que representa per als subjectes.
- És important, com dèiem una mica més amunt, ser sincer pel que fa als objectius de la recerca i del grup, però evitant donar informació que, en qualsevol sentit, pugui modificar l'actitud o les intervencions del subjecte en el curs del grup.
- Encara que en alguns casos, sobretot quan es preveu fer diversos grups de discussió, alguns investigadors recorren a ajudants que s'encarreguen d'establir el contacte per a estalviar temps, és recomanable sempre que sigui possible que això ho faci directament un dels investigadors (bé l'investigador principal o el responsable si solament n'hi ha un, bé el que ja ha tingut algun contacte previ amb el subjecte o el que es preveu que pot tenir-hi més afinitat) o, millor encara, el mateix moderador. Fer-ho així, a més del respecte que posa de manifest, permet que el moderador es pugui familiaritzar amb les característiques dels subjectes i la seva actitud davant el grup de discussió.

2) Lloc de realització

L'elecció del lloc de celebració d'un grup de discussió no és un tema menor, ni exempt d'implicacions. Com a norma general, resulta vàlid el que s'ha dit en el mòdul «L'entrevista i la història de vida» per a les entrevistes:

a) Triar llocs neutres, sense un significat negatiu per als participants en relació amb la temàtica que es tracti en el grup. En paraules de Valles (1997)

«[...] evitar espacios, cuya *imagen* o *marca social* pueda llevar a inhibiciones o reacciones estereotipadas que afecten al discurso del grupo; evitar disposiciones de sillas o formas de esas que dificulten la *comunicación entre iguales*, la *interacción grupal* que se pretende provocar y favorecer con la técnica» (Valles, 1997, p. 319, les cursives són seves).

b) Triar llocs ben comunicats, fàcils de localitzar, d'accés senzill i sense barreres arquitectòniques.

En general, s'ha de triar un lloc sense connotacions positives ni negatives, de fàcil accés, còmode per als participants i, també, per al moderador. S'ha d'evitar, per exemple, fer els grups focals en el lloc de treball o el centre al qual es refereixi l'estudi, en un lloc vinculat de manera directa solament amb algun dels participants, en llocs allunyats o mal comunicats o que el transport resulti car, etc. Per això, sol ser habitual usar sales d'hotels, d'institucions públiques (centres cívics, universitats, etc.) o centres de convencions o congressos, sempre que, com dèiem, la seva activitat no estigui directament relacionada amb l'estudi en el sentit que se'n pugui veure amenaçada la neutralitat.

Quant a les característiques concretes de la sala en la qual es farà el grup, aquesta ha de tenir:

- Bona il·luminació (preferentment, natural), ventilació i aclimatació (calefacció, aire condicionat).
- Bona relació espai-nombre de participants.
- Acústica adequada que no dificulti el debat i no alteri la qualitat de l'enregistrament. Si és en vídeo, la càmera s'ha de situar en un lloc on pugui abastar a la totalitat dels participants. Tant la càmera de vídeo com la d'àudio, en cas que s'utilitzi, han d'estar en llocs clarament visibles i solament posar-se en funcionament després del permís explícit dels participants.
- Taula àmplia, preferentment ovalada o circular per a evitar la sensació que hi ha una *capçalera*. En cas que això sigui inevitable, s'hi ha de situar el moderador.
- Cadires còmodes, col·locades una al costat de l'altra, sense deixar buits ni cadires buides.
- Material addicional: pissarra, pissarra digital o projector, folis, bolígrafs, etc.
- Productes de cortesia: sobretot, aigua.

3) Data de realització

Cal tenir en compte que les persones amb les quals contactem per a demanar que participin en un grup de discussió disposen d'un temps limitat a causa de circumstàncies múltiples (obligacions laborals, familiars, etc.), de manera que cal tenir-ho present per a fixar tant la data de realització del grup com l'horari i la durada: el més obvi és intentar-los establir de manera que convinguin de manera adequada a la majoria dels participants, el seu perfil i les seves necessitats.

4) Temps de durada del grup

Cal fixar per endavant i comunicar de manera explícita als participants (ja, en realitat, en el moment del contacte) quina serà la durada aproximada del grup de discussió. I això tant per a les limitacions de temps que puguin afectar els participants i la seva necessitat d'organitzar-se l'*agenda* com, també, per a deixar clar des del principi que es tracta d'una tasca acotada en el temps. D'aquesta manera, es millora la concentració i l'actitud de treball dels participants i s'evita, també, la incertesa.

Com ja hem esmentat abans, s'ha de preveure un temps inicial abans de començar la reunió, que permeti als membres retrobar-se o conèixer-se i que doni un marge per a possibles retards. No obstant això, com ja hem dit també, no ha de ser un temps més enllà de deu o quinze minuts per no perllongar la durada del grup ni restar temps efectiu al debat.

La durada concreta d'un grup pot ser bastant variable segons el tema i el perfil dels participants. Per exemple, en persones poc familiaritzades amb el context investigador i amb la tècnica, o poc acostumades a parlar en públic o a elaborar discursos, és millor que el grup duri menys; altres perfils, com ara experts o professionals, admeten una durada més llarga. En qualsevol cas, per a evitar la fatiga, se sol recomanar que la durada no superi les dues hores; la franja més comuna és entre una hora i hora i mitja de durada. Això no significa, és clar, que en el moment en què es compleixi el temps calgui parar bruscament, ni que no s'hagi de prolongar una mica la durada prevista si els participants se senten còmodes, tenen disponibilitat (tots ells, no solament alguns) i la informació que es proporciona és encara rica i rellevant. Es tracta d'adaptar-se a les circumstàncies, però sent capaços d'acotar el temps. Per això és recomanable, com veurem més endavant, que cap a la fase de tancament, el moderador vagi recordant que el temps és limitat i vagi *arrodonint* el debat.

5) Nombre de grups de discussió en una mateixa recerca

Implementar més d'un grup de discussió en el context d'una mateixa recerca és habitual, bé per a tractar temàtiques diferents o aspectes diferents d'un mateix fenomen, bé per a tractar les mateixes qüestions en grups de perfils socioculturals diferents (per exemple, tenint en compte variables com el sexe, l'edat, el nivell formatiu, la situació econòmica o laboral, etc.).

En aquest sentit, se solen assenyalar dos criteris limitadors (Valles, 1997): l'heterogeneïtat (temàtica i de participants) i la disponibilitat de temps i presupost. El criteri definitiu serà, com ja hem esmentat per a altres tècniques qualitatives, la saturació.

1.5.5. Dinàmica del grup de discussió: desenvolupament

Seguirem, amb algunes adaptacions, l'esquema proposat per Gutiérrez (2008), que estableix quatre fases constitutives de qualsevol grup de discussió: fase de presentació, fase de consolidació, fase de conducció i fase de tancament.

Taula 1. Fases de desenvolupament dels grups de discussió

Fases i tasques que s'han de dur a terme en la dinàmica d'un grup de discussió			
Fase de presentació	Fase de consolidació	Fase de conducció	Fase de tancament o punt final
Adequació de la sala i instruments de registre	Escalfament del grup (<i>warming up</i>) i consolidació de la situació grupal	Introducció dels objectius de la recerca (aproximacions generals i inespecífiques)	Recapitulació del que s'ha dit
Presentació de la institució, empresa, organisme investigador, etc.	Posicionament inicial del grup enfront del tema de recerca	Presentació d'estímul per a la seva avaluació si n'hi ha	Preguntes específiques, aclariments, interpretacions, etc.
Identificació dels papers que s'exerciran	Primeres elaboracions discursives	Aprofundiment en els objectius de la recerca (aproximacions específiques)	Requeriments complementaris: emplenament de qüestionaris, dades sociodemogràfiques, nous contactes, etc.
Elaboració de la demanda de treball		Elaboracions parcials de qüestions centrals per a la recerca	Comiat i gratificacions
Presentació dels aparells de registre, assistents, etc.		Reelaboracions	
Presentació del tema de discussió			

Font: Gutiérrez (2008, p. 52).

1) Fase de presentació

Aquesta fase està orientada a començar el treball del grup de discussió, presentant-ne els objectius i la dinàmica general. Es tracta, segons reconeixen tots els autors (Gutiérrez, 2008), d'una fase delicada, en la mesura en què establir una relació adequada amb els participants i d'aquests entre si és fonamental per a l'èxit del grup de discussió com a tècnica d'investigació. En aquesta fase, el moderador, a més de presentar el grup, els objectius i agrair als participants la seva col·laboració, té la tasca fonamental d'establir-hi una relació que permeti un flux ric d'informació.

En aquesta fase podem diferenciar diferents tasques o etapes:

a) Presentació de la recerca i del moderador

Sempre cal començar saludant i donant les gràcies de manera explícita als participants per la seva col·laboració, reconeixent el valor de la informació que poden proporcionar i la possible existència de dificultats (obligacions laborals, familiars, desplaçaments, etc.) a què han hagut de fer front per a poder-hi acudir.

Ja des d'aquests primers moments, és molt important *trobar el to*. Cal adaptar el llenguatge, les expressions, el tipus de discurs i l'actitud corporal a les característiques concretes que tinguin els participants, i això no solament per a fer-se comprendre i garantir que els subjectes entenguin què se'ls demana, sinó, i sobretot, per a establir unes relacions fluïdes en les quals els participants se sentin còmodes. Així, ja sabem que no ens hem de dirigir de la mateixa manera a un grup de joves o d'ancians, de població general o de professionals d'alt nivell, d'usuaris o d'experts... Cada grup està constituït per persones de característiques diferents a les quals corresponen pautes de comportament i estils de comunicació també diferents, que el moderador ha de conèixer per a poder-s'hi adaptar. Això sí, de manera natural, sense condescendència, paternalismes ni pedanteria. La falsedat, en aquests contextos, es detecta fàcilment i es paga cara, amb la desconfiança i l'amenaça a l'aplicació de la tècnica i la confiabilitat de les dades obtingudes.

En qualsevol cas, com també assenyala el mateix Gutiérrez (2008, pp. 66-67), s'espera que un bon moderador sigui capaç d'adaptar el seu estil al grup concret, utilitzant diversos estils segons com es desenvolupi la reunió.

En aquest primer moment s'ha de presentar el moderador i, també, qualsevol altra persona present a la sala (durant tota la durada del grup o en algun moment): es pot tractar d'algun dels investigadors, d'un col·laborador en la recerca, d'algun tècnic (informàtic o de so), un estudiant o, fins i tot, encara que és menys freqüent, d'un representant de l'entitat que encarrega o finança l'estudi. També és possible que tots o una part dels participants no coneguin el moderador (encara que ja hem esmentat que no és el més recomanable), de manera que és molt important que, almenys en aquesta primera fase, estigui present la persona que ha fet els contactes o que coneix els participants (a partir, per exemple, de l'observació participant, entrevistes, contactes professionals, etc.). En tots els casos, s'ha de presentar aquesta persona amb nom i cognoms i indicar clarament en quin moment estarà present en la reunió i quin serà el seu paper concret.

Després d'aquestes presentacions, s'ha d'explicar (o, més aviat, recordar amb més detall, perquè ja s'haurà explicat durant el contacte amb els participants) quin és el context de sorgiment de la recerca, els objectius, l'entitat que finança l'estudi, els possibles usos i aplicacions de les dades, etc. És imprescindible

Exemple

És obvi, per posar un exemple, que un investigador universitari de 50 anys no maneja els mateixos codis comunicacionals que un grup d'adolescents: pretendre imitar-los solament portaria a la desconfiança, o fins i tot al ridícul. Es tracta d'adaptar-se, d'utilitzar un codi comprensible i proper, no de fingir ser qui no s'és.

que el moderador ofereixi tota la informació necessària als participants per a garantir que participen en el grup i aporten informació amb ple coneixement de les implicacions que això té. No es pot, per tant, ni per omissió ni per distracció, llevar informació que pugui, de qualsevol manera, afectar els participants o condicionar-ne la col·laboració.

b) Presentació dels objectius del grup

És imprescindible explicitar els objectius que es persegueixen per al grup de discussió. No es tracta solament, com s'haurà fet moments abans, de recordar les motivacions, les característiques generals i els objectius de la recerca sinó, en aquest moment, d'explicar de manera explícita els objectius concrets d'aquesta tècnica en particular en el context de la investigació en conjunt.

Així, l'habitual és que en el context de la recerca més àmplia, els grups de discussió siguin una tècnica més (encara que sovint, cada vegada més, són l'única), amb uns objectius concrets, on s'aborda un tema o un nombre determinat de temes, d'entre els que es tracten en el conjunt de la investigació. Aquest o aquests temes poden ser, al seu torn, més o menys genèrics o específics. De vegades es pregunta als participants per la seva visió global d'algun tema (les condicions de treball dels treballadors sanitaris públics, la protecció dels treballadors del sector de la construcció, la incorporació de joves al mercat laboral, etc.); altres, per temes més concrets (la reposició de places de funcionaris en una universitat, els accidents de treball en una determinada empresa...).

En qualsevol cas, és imprescindible deixar clar el tema específic que s'abordarà en el grup, que s'espera dels participants una informació fonamentada en els seus coneixements o la seva experiència i que aquesta informació és valuosa precisament perquè prové de persones amb una experiència directa en el tema (en diferents àmbits i per diferents motius).

En l'exposició del tema s'ha de produir un equilibri no sempre senzill d'aconseguir: d'una banda, el moderador ha de ser prou clar i concret perquè als participants els quedi clar el tema i evitar dispersions i, també, des d'un punt de vista de l'ètica en la investigació, perquè coneguin adequadament les intencions dels investigadors; d'altra banda, ha de fer una explicació genèrica, que eviti limitar el tema en excés, per a poder donar cabuda a una multiplicitat d'interpretacions i experiències o, també, quan es tracta de temes delicats, per a evitar que resulti excessivament bruscat i directe i, sobretot, per a no evidenciar l'opinió o el posicionament del moderador (o de l'equip investigador) sobre aquest tema, de manera que no es puguin esbiaixar les opinions o alguns participants puguin sentir-se inhibits o alerta.

c) Sol·licitud de permisos

A més, com hem dit abans, després de presentar de manera inequívoca qualsevol persona present a la sala i sol·licitar el permís dels assistents perquè estigui present, cal explicitar també si s'enregistrerà la sessió, tant en àudio com en vídeo, i en cas que sigui així, caldrà especificar el següent:

- **Format d'enregistrament:** àudio o vídeo.
- **Objectius de l'enregistrament:** normalment, s'enregistra per a poder transcriure i recuperar totes les dades sense haver de prendre notes de manera exhaustiva, però també és possible que, a més d'aquesta raó, n'hi hagi d'altres com, per exemple, dur a terme una anàlisi de la comunicació no verbal, elaborar algun material audiovisual de presentació de resultats o utilitzar fragments transcrits per a il·lustrar l'informe final.
- **Fase o fases que s'enregistraran:** tot el grup, només el debat, només les conclusions...
- **Ús del material enregistrat:** caldrà especificar si l'enregistrament es conservarà solament fins que estigui transcrita la reunió i després es destruirà o es conservarà (i, en aquest cas, quant de temps i com), si s'usarà únicament i exclusivament per a la recerca o altres investigadors hi tindran accés (i, en aquest cas, caldrà especificar qui i per a què).
- **Condicions de la transcripció:** només l'àudio o també el llenguatge no verbal i les circumstàncies del grup, totes les intervencions o només algunes, anonimitzades o no...
- **Persones que tindran accés a l'enregistrament i a la transcripció.**

A més, i com ja hem vist, és imprescindible sol·licitar la signatura del consentiment informat, tant per a la simple participació en el grup com, específicament (en un altre document), per a l'enregistrament. En aquest document han de constar totes les dades que acabem d'explicar. Fer-ho de manera clara i inequívoca evitarà malentesos, rebutjos que poden fer trontollar el grup i donarà confiança als participants.

d) Presentació dels participants

És molt possible, ja ho hem esmentat, que tots o una part dels participants en el grup de discussió no es coneguin entre si.

Quan es treballa amb experts professionals en un determinat tema sí que és freqüent que es coneguin, però en aquest cas cal tenir en compte que hi pot haver rivalitats, complicitats i fins i tot enfrontaments que caldrà tenir en compte ja des de la proposta de participació i, molt especialment, en la conducció del grup.

Fins i tot, encara que no siguin professionals experts, és possible que, pel fet d'estar involucrats en un fenomen concret que té lloc en un temps i lloc determinats, els participants es puguin conèixer o, almenys, *classificar-se* o adscriure's segons determinades característiques (posició ideològica, estatus social...). De nou, caldrà tenir-ho en compte des del principi.

La presentació concreta de cada participant al grup es pot fer de diverses maneres: recorrent a informació recopilada prèviament (en fitxes o no), demanant amb antelació als subjectes que elaborin una presentació breu d'ells mateixos que serà presentada pel moderador (no necessàriament de manera literal) o, molt habitualment, demanant a cada participant que faci la seva presentació, la qual cosa ajuda, a més, que es vagin animant a prendre la paraula.

e) Explicació de la dinàmica general del grup de discussió

Cal tenir en compte que, segons la composició del grup, és molt possible que els participants no hagin format part mai d'un grup similar, però sí que és més probable que hagin participat en una enquesta o, fins i tot, en una entrevista, de manera que poden tenir algunes idees preconcebudes, no necessàriament correctes, i caldrà explicar-los amb detall com funcionarà el grup i què s'espera d'ells.

En aquesta fase cal indicar quin serà el paper del moderador: és el conductor del debat, però no un participant.

És el moment de recordar que totes les informacions són rellevants i que el moderador intentarà donar veu a tots els participants. L'objectiu és donar seguretat a aquells participants que es puguin sentir cohibits per la mateixa situació o per la presència d'algun altre participant al qual atribueixin més coneixements o un estatus superior i, també, per a recordar-los que el debat es construirà donant valor a totes les opinions.

En definitiva, en aquesta fase, el moderador ha d'explicar com treballarà el grup: ho pot fer indicant que formularà alguna pregunta general sobre el tema o enunciarà, simplement, el tema que s'abordarà i esperarà que els participants vagin emetent les seves opinions i experiències. En aquest punt, a més, ha d'aprofitar per a deixar clares les diferències entre el grup de discussió i altres tècniques o situacions: no és un examen ni un interrogatori, no és una entrevista (on l'entrevistat està sol exposant les seves idees a l'entrevistador), no és una enquesta en què s'espera una resposta concreta i prefixada entre una llista d'opcions..., és un debat a l'entorn d'un tema concret, establert amb preguntes que deixen sempre l'opció a l'exposició detallada dels diferents punts de vista, que s'aniran confrontant i complementant mitjançant l'intercanvi d'opinions.

En cadascun dels diferents moments d'aquesta fase de presentació, el moderador s'ha d'anar assegurant que se l'entén, donant també l'opció als participants de formular les preguntes que tinguin. Això, en realitat, s'haurà fet en

Exemple

És important, per exemple, que el moderador empri la primera persona del plural per a incloure's ell mateix en l'equip de treball («Treballarem...», «Tractarem el tema...», «Abordarem qüestions...»), però que passi a la segona persona del plural quan vulgui incidir que seran els participants els encarregats d'emetre les opinions, explicar les experiències... («Debatreu...», «Debatran...», «Dialogareu...», «Confrontareu opinions...»).

part ja en el moment de contactar amb els participants i sol·licitar-los la seva participació, de manera que ara es tractarà tant sols de repetir el que s'ha dit i assegurar-se que és igualment clar per a tots els participants.

Malgrat l'extensió amb què les acabem d'explicar, les etapes anteriors han de ser breus per a evitar cansar els participants amb informació massa extensa o que potser ja coneixen i, sobretot, per a deixar com més temps millor per al debat. Això no significa, ni molt menys, ja ho sabem, que no es doni als participants alguna informació que hagin de conèixer per a poder decidir amb llibertat sobre la seva participació en el grup. I, per descomptat, ha d'incloure una petició explícita de col·laboració en la discussió, recordant el valor i la importància de les seves opinions i els seus relats per a la recerca i per al tema en general. Aquesta petició i aquest reforç positiu s'han de reiterar sempre que calgui durant el desenvolupament del grup.

2) Fase intermèdia o de treball: escalfament, consolidació i conducció del grup

Al final de la fase anterior, després d'haver presentat els investigadors, el moderador, els participants i els objectius del grup, com també després d'haver obtingut els permisos necessaris, es duu a terme una invitació a començar el debat o, per dir-ho d'una manera col·loquial, a *posar fil a l'agulla*.

En un primer moment, el moderador recordarà molt breument el tema del grup de discussió i convidarà els participants a començar a exposar les seves opinions. Aquesta fase, coneguda per alguns autors (Gutiérrez, 2008) com a *fase d'escalfament*, implica una actitud del moderador una mica més directiva del que serà després, per animar a començar, orientar el tema i respondre possibles dubtes que sorgeixen en els primers moments. La seva actitud haurà de contribuir a generar un ambient de treball adequat, centrat i productiu, però, al mateix temps, també, relaxat i empàtic, on tots els participants se sentin còmodes, valorats en les opinions que poden aportar i disposats a treballar. És una fase orientada al fet que els participants vagin adquirint confiança amb el moderador i entre ells, es familiaritzin amb la situació de debat i comencin a intervenir amb seguretat, de manera que és especialment important que el moderador adopti una actitud de motivació i valoració. També és la fase en la qual el moderador ha de parar esment a la integració dels individus en el grup, vigilat la formació de líders que puguin monopolitzar el debat o l'existència de picabaralles, d'enemistats o d'individus amb dificultats per a participar o comunicar les seves idees, i l'existència, també, de temes recurrents, tabús o assumptes delicats. Totes aquestes observacions li permetran conduir el debat d'una manera més ben orientada a la consecució dels objectius, evitant les dinàmiques en les quals a una pregunta del moderador segueix una resposta de cadascun dels participants (com si es tractés d'una entrevista més o menys estructurada) i buscant una veritable dinàmica d'interacció grupal.

Lectura complementària

Trobareu exemples concrets de presentació de grups de discussió de diferents temàtiques a:

J. Gutiérrez (2008). *Dinámica del grupo de discusión*. Madrid: CIS («Colección Cuadernos Metodológicos», 41).

Lògicament, la durada d'aquesta fase inicial ha de ser el més curta possible. Alguns autors, com Gutiérrez (2008), parlen de 10 o 15 minuts, però sempre és variable: amb participants experts o acostumats a aquest tipus de situacions aquesta fase serà més breu que amb grups sense experiència prèvia.

Després d'aquesta fase d'escalfament o de començament, se sol dir que s'entra en una *fase de consolidació* del debat: aquest serà ja més fluid i el grau d'intervenció del moderador pot anar baixant, encara que haurà de mantenir sempre una actitud activa i atenta, i desenvolupar tàctiques de conducció que detallarem més endavant. Aquesta etapa, que ha d'ocupar la part central del grup de discussió, perquè és la més important, estarà centrada a anar abordant, de la manera més natural possible, els diferents temes que pretengui tractar el grup, aprofundint-hi adequadament. Els temes, per tant, s'aniran tractant a mesura que sorgeixin, i amb el llenguatge i les argumentacions pròpies dels subjectes. El moderador es pot ajudar amb un guió elaborat prèviament.

3) Fase final o de tancament

Arriba un moment, en qualsevol grup de discussió, en què el moderador i els participants són conscients que s'han tractat, en la mesura en què ha estat possible segons les circumstàncies concretes del grup, els temes previstos, amb la profunditat desitjada, de manera que cal anar-ne plantejant el final. La sensació se sol descriure (Gutiérrez, 2008) com la d'un debat que, en tornar contínuament sobre els mateixos temes sense aportar dades significatives noves, arriba al punt de saturació, és a dir, es fa reiteratiu. De vegades, per desgràcia, acabar el grup és obligat no perquè la recollida d'informació es doni per finalitzada, sinó perquè el temps previst s'ha esgotat i s'ha d'acabar.

És el moment, encara que ho ha hagut de fer contínuament al llarg de tot el desenvolupament del grup, en què el moderador ha de fer un repàs mental dels temes tractats i dels objectius del grup per comprovar si hi ha concordança entre tots dos i, si és possible encara, recollir temes o detalls que hagin pogut quedar sense tractar.

En qualsevol d'ambdós casos, el moderador ha d'evitar que aquest tancament sigui abrupte, de manera que caldrà un moment de recapitulació o d'arrodoniment d'idees, de petició d'últims aclariments, suggeriments o demandes.

Finalment, arribarà el moment del tancament pròpiament dit, en el qual el moderador pot fer un petit resum dels temes tractats en relació amb els objectius del grup, de manera sempre molt breu i evitant posicionaments. Després, ha d'agrair a tots els participants la seva participació, valorant, una vegada més, la importància de les seves opinions, per al grup en particular i per a la recerca en general, i, sempre, deixar la porta oberta tant perquè els participants

Frases per al moment de tancament

En aquests moments, el moderador ha de fer servir frases que suggereixin la proximitat del tancament: «Per anar acabant...», «Com que se'ns acaba el temps...», «Com que ja us hem robat molt de temps...», «Hem treballat bé...».

es posin en contacte amb l'equip d'investigació davant de qualsevol dubte o qüestió que vulguin plantejar com, a l'inrevés, per part dels investigadors per a sol·licitar informació addicional.

Com també apuntem en el cas de les entrevistes, els moments immediatament posteriors al tancament d'un grup de discussió poden ser una font important d'obtenció d'informació. Quan s'apaguen la càmera o els micros, mentre els participants recullen les seves coses, s'acomiaden entre si i del moderador i van sortint, solen fer intercanvis comunicatius, de vegades completament aliens al grup, però altres relatius a aquest: valoracions de com ha anat en general, de les seves sensacions particulars, opinions que volen reiterar, matisos davant d'un participant concret, etc. És molt important que el moderador estigui atent a aquestes comunicacions i, una vegada en privat, intenti registrar-les per escrit amb tota la fiabilitat que sigui possible.

1.5.6. Actitud i tàctiques del moderador

1) Estils de moderació

El moderador ha de tenir present ell mateix i deixar clar amb la seva actitud als participants que la seva tasca es limita a moderar el grup, no a participar-hi. Pot formular preguntes, recollir o resumir els relats dels participants per a revitalitzar el debat, reconduir-lo si hi ha pauses o dispersions, donar la paraula de manera adequada evitant que alguns participants acaparin la paraula o que altres no participin o es vegin aclaparats, etc., però no es pot convertir en un participant més del grup.

Com sembla lògic, hi ha diferents maneres de conduir un grup de discussió segons el grau de directivitat del moderador, quant intervé en el debat i en quina mesura acota o no els temes i els discursos. L'elecció d'un tipus o un altre dependrà del disseny i els objectius de la recerca i del grup i de l'estil i les habilitats del moderador.

Aquestes modalitats s'han classificat segons l'estil del moderador i del tipus de discurs que es permet que adopti el grup. Encara que no ens aturarem aquí detalladament, autors com Gutiérrez (2008) diferencien tres estils de moderador: l'autoritari, el democràtic i el permissiu, les actituds dels quals es resumeixen en la taula següent:

Taula 2. Paper del moderador en els grups de discussió

Paper del moderador i efectes en la moderació del grup			
Efectes en moderació	Moderador autoritari	Moderador democràtic	Moderador permissiu
a) Intervencions dels diferents participants	Predomini de les intervencions del moderador sobre el grup	Supeditació de les intervencions del moderador al grup	Absència d'intervenció per part del moderador

Font: Gutiérrez (2008, p. 67).

Paper del moderador i efectes en la moderació del grup			
Efectes en moderació	Moderador autoritari	Moderador democràtic	Moderador permissiu
b) Conducció de la dinàmica grupal	Conducció rígida i molt estructurada	Conducció flexible i poc estructurada	Desestructurada i confusa
c) Relacions grupals	Centralitzades i molt enfocades als objectius que interessin al moderador	Unificades i consensuades	Disperses i oposades entre si
d) Ús del material facultatiu per a la conducció	Sistemàtic i exemplificador	De suport i consensuador	Provocador
e) Treball grupal	Restringit	Focalitzat	Difús

Font: Gutiérrez (2008, p. 67).

Quant al tipus de discurs en el grup, Gutiérrez (2008) distingeix entre:

- **Discurs lliure:** El moderador amb prou feines intervé i el discurs l'elabora el grup de manera lliure i espontània. És una modalitat utilitzada sobretot amb finalitat exploratòria, al principi d'una recerca o quan se saben poques coses i es pretén obtenir una panoràmica general, dilucidant factors o claus generals en les que s'aprofundirà en un altre moment o amb altres tècniques.
- **Situació discursiva dirigida o discurs dirigit:** El moderador orienta el debat, el condueix, el porta cap a temes d'interès, evitant les dispersions i donant profunditat, però respecta i no tanca el discurs dels subjectes. És el model típic de la majoria dels grups de discussió.
- **Situació discursiva ordenada o discurs ordenat:** Hi ha una imposició de l'ordre i la profunditat dels temes per part del moderador, que permet el discurs dels subjectes, però no l'espontaneïtat del debat, ja que va introduint els diferents aspectes de manera controlada i ordenada. Es produeix, per exemple, en grups de discussió més orientats a l'avaluació de productes o a la validació de conclusions, on interessin dades concretes sobre temes concrets obtinguts de manera ràpida. És una modalitat més propera als *focus groups* que al que hem definit com a grups de discussió.
- **Situació discursiva tancada o discurs tancat:** Hi ha una directivitat elevada per part del moderador, que formula preguntes concretes i tancades a les quals s'esperen respostes breus, sense diàleg obert. Es tracta d'una modalitat similar al que seria una enquesta grupal, en la qual es perd completament l'espontaneïtat del discurs, que deixa d'estar construït, en realitat, pels participants en el grup.

Encara que en ciències socials la modalitat més habitual és la del discurs dirigit, dependrà de les necessitats de la recerca i, fins i tot, en un mateix grup, segons el moment, es podrà optar per estratègies diferents (al principi, més properes al discurs lliure; cap a la meitat, més dirigit; i cap al final, més ordenat).

Recordem que l'objectiu és recollir informació elaborada i emesa per part de cadascun dels participants del grup, no *contaminada* o almenys influïda en la menor mesura possible per la mateixa presència del moderador, per l'artificialitat de la situació de recollida de dades i per l'actitud del moderador durant el desenvolupament del grup (en totes les seves fases). Els diferents estils de moderació, més o menys directius i més o menys focalitzats, s'han de combinar per a adaptar-se a les necessitats de funcionament del grup. En general, com més gran sigui el grau de control exercit pel moderador en la dinàmica del grup, més se centrarà aquest en els interessos dels investigadors, però hi haurà menys espontaneïtat i, sobretot, menys naturalitat en els discursos, que s'aproparan més al construït pel moderador que pels participants. Per contra, com menys grau de control o directivitat, més fluïdesa, espontaneïtat i llibertat en els discursos, però més risc de dispersió o allunyament dels temes centrals per a la recerca. Òbviament, la mateixa artificialitat de la situació, la simple presència d'un moderador per petita que sigui la seva intervenció, la seva demanda explícita de col·laboració sobre un tema, impliquen ja un cert grau de control (Gutiérrez, 2008).

2) Atenció a la dinàmica grupal

Encara que moltes de les estratègies són extensibles al que ja hem dit per a les entrevistes, convé recordar-ne algunes i assenyalar, també, certes especificitats per al cas dels grups de discussió. La principal és que en un grup de discussió no estem davant d'entrevistes en les quals cada subjecte exposa el seu discurs aïlladament, sinó davant d'una dinàmica de grup, per la qual cosa és molt important saber dinamitzar el debat per a enriquir-lo. Vegem-ho:

- El moderador s'ha de mostrar actiu i participatiu, entusiasta i comunicador per aconseguir la participació dels assistents, però evitant traspasar el llindar del seu paper emetent opinions pròpies, donant o llevant la raó als participants. Com ja hem dit una mica més amunt, el llenguatge, el to de veu i el llenguatge no verbal han d'estar adaptats a la composició i temàtica del grup.
- És important fomentar la participació de tots els membres del grup sense privilegiar-ne uns sobre els altres. És obvi que en un grup hi pot haver veus més o menys expertes en el tema, amb més o menys coneixement i capacitat per a transmetre-les, però els investigadors han de resistir la temptació de donar veu de manera diferencial solament als més experts o als més espontanis o comunicatius.

Lectures complementàries

Podeu trobar exemples concrets de cada modalitat de conducció del grup de discussió a:

J. Gutiérrez (2008). *Dinámica del grupo de discusión*. Madrid: CIS («Colección Cuadernos Metodológicos», 41).

M. S. Valles (1997). *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis.

Lectura complementària

Podeu trobar una explicació més detallada de la influència del grau de directivitat en el tipus de grup de discussió a:

J. Gutiérrez (2008). *Dinámica del grupo de discusión*. Madrid: CIS («Colección Cuadernos Metodológicos», 41).

Lectures complementàries

A Gutiérrez (2008), trobareu referències més completes dels treballs pioners de Rogers (1973) sobre dinàmica grupal en context clínic i una anàlisi de les dinàmiques grupals i la influència que té el moderador en la dinàmica grupal en les propostes de Merton, Fiske i Kendall (1956). També trobareu referències a altres autors i a l'entorn de l'evolució històrica de la reflexió sobre la influència del moderador.

- Part de la tasca del moderador serà també demanar aclariments de conceptes o experiències, aprofundir en els matisos, sol·licitar que es completi la informació fins a aconseguir que les interpretacions o explicacions siguin, al mateix temps, precises i profundes, i reflecteixin tota la diversitat.
- I cal fer-ho tenint en compte les dissensions i la falta d'acord, no eludint-los sinó, al contrari, afavorint el fet d'aprofundir en les diferents explicacions sobre la realitat. No podem oblidar que la finalitat dels grups de discussió no és solament aprofundir en les argumentacions, sinó atendre la dinàmica de grup, de manera que l'existència d'opinions divergents o fins i tot clarament enfrontades és un objectiu en ell mateix i una font d'informació fonamental. D'aquesta manera, de vegades, com ja hem vist, la composició dels grups s'adapta de manera que s'asseguri, en la mesura del possible, que hi haurà opinions diverses que es debatran.
- El moderador ha d'intentar conduir el grup de manera poc directiva, emprant preguntes obertes que no acotin deliberadament les respostes ni els temes, respectant els coneixements i les experiències dels subjectes i, també, la seva voluntat de participació, evitant demanar-los el que no poden o no volen donar.
- I s'ha de donar el temps necessari als subjectes perquè elaborin la seva opinió, però, alhora, vigilant la durada del grup.
- A més, s'ha de transmetre als participants que es valoren les seves opinions i que la informació que proporcionen té rellevància per a la recerca.

L'objectiu és, en definitiva, obtenir informació rica i profunda. Tal com ho explica Gutiérrez (2008):

«Tal como se puede observar, aprender a callar no es una cuestión de guardar silencio, sino más bien de respetar las situaciones y manifestaciones del grupo. No se trata, por tanto, de dejar de hablar o intervenir para caer en un silencio autista. Por otro lado, aprender a hablar e intervenir en el grupo no significa dejar de escuchar activa o pasivamente. Efectivamente, las afortunadas o desafortunadas intervenciones del moderador pueden fomentar situaciones donde hasta el modélico silencio del investigador puede llegar a convertirse en un enorme ruido para el grupo» (Gutiérrez, 2008, p. 28).

3) Atenció al discurs

Es tracta que el moderador intenti que el discurs dels subjectes i la seva conducta en el grup s'assemblin com més millor a la que es produiria en els escenaris naturals (Gutiérrez, 2008). Ja hem dit en altres mòduls de l'assignatura que una naturalitat total és impossible per la influència del mateix investigador i, en el cas dels grups de discussió de manera específica, per la situació artificial en la qual es desenvolupa el grup; no obstant això, hi ha una sèrie de recomanacions que es poden fer per a millorar l'espontaneïtat dels relats.

Algunes són específiques dels grups de discussió, altres són equivalents a les que hem esmentat en parlar de les entrevistes i les històries de vida i no hi tornarem, però, en altres, sí que convé insistir:

- No interrompre el fil del discurs: El moderador ha de deixar parlar als subjectes sense interrompre bruscament els discursos, evitant que es passi d'un tema a un altre sense l'aprofundiment suficient. Això no implica que no calgui vigilar activament les desviacions del discurs ni que, en un moment determinat, s'hagi d'intervenir de manera més directa per a formular una pregunta, per a fer algun aclariment, per a rebaixar la tensió o donar alguna instrucció.
- Respectar el contingut del discurs: Hi ha, de vegades, una tendència en els investigadors a fer *encaixar* els conceptes i les categories dels subjectes en els elaborats per l'investigador. Cal mantenir un equilibri, no sempre fàcil d'aconseguir, entre atendre els objectius i les línies d'investigació, d'una banda, i respectar les construccions dels subjectes sobre els fenòmens sobre els quals se'ls interroga, d'altra banda. Precisament, el fet de tenir en compte aquestes diferències entre les preconcepcions o hipòtesis dels investigadors i les explicacions o interpretacions dels subjectes permetrà plantejar o reformular hipòtesis d'investigació. Això implica no qüestionar les intervencions, no censurar-les ni donar-ne per vàlides més unes que les altres, la qual cosa, de nou cal insistir-hi, no significa que no es demanin aclariments o matisos.
- Respectar la forma del discurs: El moderador ha de respectar tant els conceptes propis dels subjectes com la manera d'expressar-los, encara que, per descomptat, dins d'uns termes d'educació i respecte mutu entre tots els actors.
- Manejar els silencis: És fonamental que el moderador sàpiga diferenciar quan un silenci correspon a una situació de bloqueig (perquè hi ha hagut un enfrontament o una situació incòmoda, perquè s'ha arribat a un tema tabú o delicat, perquè el tema s'ha esgotat...), de manera que hagi d'intervenir per a reconduir-lo de la manera més apropiada (adaptada a la situació) i quan el silenci correspon a moments de reflexió o descans del grup, de manera que constitueix una informació en ella mateixa i la intervenció del moderador per a interrompre'l no seria apropiada. Quan duren massa o resulten incòmodes, s'ha d'intentar reconduir tranquil·lament la situació.

Exemples

Hi ha estratègies suaus per a reprendre el discurs quan el silenci no és útil. Per exemple, explicitar-ho per part del moderador: «M'agradaria saber què significa aquest silenci...», «Sembla que hem arribat a un punt delicat...», «No es tracta que ningú se senti incòmode...». També pot canviar de tema, si constata que l'anterior s'ha esgotat: «Bé, sembla que sobre això no hi ha ja molt més a dir...», «Canviant de tema...».

4) Estratègies de dinamització

D'acord amb el que hem explicat, un grup de discussió té certs objectius pel que fa a la recollida d'informació, que el moderador ha d'intentar complir tractant, en la mesura del possible, tots els temes previstos amb la profunditat adequada, però, al mateix temps, respectant el fil del discurs dels participants i evitant intervencions excessivament directives que l'alterin. Com sembla obvi, no és fàcil d'aconseguir, al contrari, semblen a simple vista interessos gairebé contraposats. Per aquest motiu, és important que el moderador domini algunes tècniques de dinamització del grup i sàpiga *llegir*, en cada moment concret, la necessitat i la conveniència d'emprar-ne una o l'altra. Es tracta de tàctiques no gaire diferents a les que ja hem esmentat per a les entrevistes en profunditat, però amb alguns matisos específics en el grup de discussió que val la pena, per tant, que reprenguem aquí:

a) Intervenir o no intervenir? Aquesta és la qüestió: és necessari que el moderador intervingui?, quant?, quan?, com? No són preguntes fàcils de respondre. Ja hem vist que hi ha diferents estils de conducció, més o menys directius, amb més o menys participació del moderador, que poden i han de combinar-se en un mateix grup per a arribar a complir els seus objectius. En línies generals, a més de fer-ho al principi, per a les presentacions i per a iniciar el debat, el moderador ha d'intervenir en el grup quan es produeixen diverses circumstàncies: silencis excessius que denoten que no hi ha una fluïdesa en els discursos o ha sorgit algun tema incòmode que fa difícils les intervencions, dispersió excessiva pel que fa als temes importants, esgotament dels temes (de manera que les noves intervencions no semblen aportar informació nova sinó que redunden en les mateixes argumentacions), monopolització de la conversa per part d'algun o alguns dels participants que dificulta o impedeix les intervencions d'altres subjectes o que apareguin opinions diverses, conflicte més o menys evident, etc.

b) Quan cal intervenir, les estratègies poden ser diverses. Així, el moderador pot recórrer a:

i) Repeticions literals, reiteracions, *ressons* o *miralls*: El moderador repeteix de manera (gairebé) literal el que ha dit algun dels participants com una forma d'animar a continuar el debat, però sense afegir-hi cap interpretació per la seva banda. És una tècnica útil, però no exempta de riscos: es dona rellevància a una part del discurs, a una interpretació i una persona en concret per sobre de les altres, la qual cosa pot ser interpretada pel grup de manera negativa.

ii) Parafraseig o resum: El moderador, en aquest cas, no repeteix de manera literal el que ha dit algun participant, sinó que parafraseja o resumeix amb les seves paraules una o diverses intervencions o intenta interpretar-les amb la intenció de reprendre un tema, d'intentar aprofundir-hi o de tancar-lo. Aquest tipus d'intervencions són útils per a demanar més profunditat als participants en l'anàlisi de les situacions, per a reprendre temes que s'han abandonat sense

haver aconseguit la profunditat suficient i, també, per a comprovar que les hipòtesis, de partida o formulades a partir de les intervencions del grup, han estat ben enteses. Però comporta també riscos, per exemple, s'interpreta que s'està alineant amb algun participant o opinió, que n'està contradient o censurant un altre o, també, si no ha entès bé una posició o no ha estat capaç de resumir-la fidelment, pot generar frustració i malentesos. En realitat, molts estudiosos de la tècnica del grup de discussió (Gutiérrez, 2008) afirmen que tant les repeticions literals com els paràfrasis *trenquen* el discurs i donen al moderador un protagonisme que pot no ser adequat.

iii) Preguntes, formulades de manera oberta: Sens dubte, és una tècnica útil per a obtenir informació, per a demanar aclariments i, també, per a *temperar* l'estat del grup, però trenca amb la premissa de respectar la fluïdesa del discurs, de manera que les preguntes, quan es consideren imprescindibles, han de ser el més obertes possible i formulades en el moment convenient.

Totes aquestes tècniques de les repeticions, paràfrasis i preguntes més o menys obertes són especialment útils no solament per a reactivar els discursos, reorientar-los quan es dispersen i introduir temes nous, sinó, també, per a manejar situacions de dissensió dins del grup i extreure'n el màxim benefici. Retornar al grup plantejaments conflictius, contradictoris o provocadors és una manera d'incentivar el debat.

iv) Reconducció del tema de manera més o menys explícita: quan el moderador té la sensació de que un tema s'ha esgotat i cal introduir-ne un de nou o quan, després de tractar un tema amb la profunditat suficient i començar-ne a abordar un altre, hi ha retorns continus al tema anterior, el moderador pot intentar de manera més directiva centrar la conversa en el nou tema. Es tracta, de manera suau, de tornar a conduir la conversa cap al tema d'interès, però sense que resulti agressiu.

v) Control de la comunicació no verbal: com ja hem assenyalat en parlar de les entrevistes en profunditat, la comunicació no verbal pot ser tan útil o fins i tot més que la verbal, també per a la conducció d'un grup de discussió.

Exemples

Per exemple:

- Aixecar les celles o corrujar-les a tall d'interrogació o sorpresa.
- Inclinar el cap o tocar-se l'orella portant-la cap endavant per a mostrar atenció.
- Moure les mans per a donar a entendre que s'anima a continuar amb el discurs, que es dona la paraula a algú o que se li demana que esperi abans de donar-la-hi per a deixar que un altre acabi la seva intervenció.
- Sostenir la mirada a la persona que intervé o canviar-la per a donar a entendre que s'espera una resposta d'algú.

Exemples

Per exemple: «Podeu explicar-me això una mica més...?», «Puc demanar-vos que aprofundiu en ...?», «Què opineu sobre...?», «Què voleu dir amb...?».

Exemples

Es poden emprar frases com: «Però crec que ara estàvem parlant de...», «Reprement el que dèiem fa un moment...», «Per continuar amb el que parlàvem...», «Aquest nou aspecte que no havíem tractat sembla interessant...», «X ens deia fa un moment que...».

- Dirigir la mirada fora dels participants per a evitar condicionar la intervenció d'una persona en concret i deixar llibertat al grup.
- Assentir, negar, somriure...

Totes són formes d'animar el discurs, de demanar aclariments o animar a aprofundir.

vi) Manejar els silencis: ja hem insistit que, en realitat, el silenci per part del moderador és una tècnica de conducció del debat: de vegades, deixar que hi hagi certs silencis (no excessius per a evitar un elevat grau d'incomoditat) anima els participants a emplenar-los completant així les informacions, traient nous temes, formulant preguntes al moderador o als altres participants. No obstant això, és un recurs que s'ha d'administrar amb cura perquè pot generar incomoditat o fins i tot fer que els participants se sentin ofesos o agredits, aconseguint, llavors, efectes contraris als buscats.

En qualsevol cas, el que es demana al moderador és un grau de concentració elevat, que li permeti accedir a les dinàmiques del grup i interpretar el que aquest necessita en cada moment per a treballar adequadament, sense perdre, a més, de vista les necessitats i els objectius del grup en el context de la recerca en conjunt. Cada grup és únic, de manera que s'ha d'adaptar constantment el seu comportament, la seva manera d'expressar-se i d'animar el debat en cada grup concret i cada moment.

A tall de resum, heus aquí aquesta taula extreta del text de Gutiérrez (2008):

Taula 3. Mitjans d'intervenció en la dinàmica grupal

Mitjans d'intervenció en la dinàmica grupal		
Mitjans verbals	Mitjans no verbals	Mitjans materials
Preguntes obertes	Expressions a través de gestos: continuacions, encavalcaments, animació, etc.	Mobiliari: taules, cadires, pissarra, decoració
Preguntes tancades	Expressions corporals: postures, ocupació d'espais, disposició de la sala, etc.	Material facultatiu: mostres, exemples, documents, fotografies, etc.
Complementacions	Expressions a través de la mirada: sorpresa, interpel·lació, desconexió, etc.	Unificades i consensuades
Interpretacions		Mirall unidireccional
Reiteracions		Sala de visionat

Font: Gutiérrez (2008, p. 86).

Lectura complementària

Teniu exemples concrets d'aquestes tàctiques en grups reals en:

J. Gutiérrez (2008). *Dinàmica del grupo de discusión*. Madrid: CIS («Colección Cuadernos Metodológicos», 41).

5) Ús de material complementari

Encara que és més propi dels estudis de mercat i màrqueting que de l'àmbit estrictament sociolaboral, també cal tenir en compte que, de vegades, els grups de discussió es poden utilitzar per a avaluar algun tipus de material o document relacionat amb un tema, com poden ser materials formatius (per exem-

ple, sobre seguretat en el treball), d'informació general, per al seu ús en la recerca, etc. També, l'objectiu del grup pot ser, precisament, col·laborar en l'elaboració d'aquests materials. En tots dos casos, a més, evidentment, que els participants coneguin els objectius concrets del grup, caldrà plantejar-ne una conducció específica, que tingui en compte alhora els discursos sobre un tema i sobre els materials en concret que es proposa avaluar o que s'estan elaborant. Es tracta de grups que requereixen més esforç de conducció per part del moderador.

D'altra banda, tot i que no és l'objectiu específic del grup de discussió, durant el transcurs de la sessió es poden utilitzar materials de diferents tipus que ajudin al debat. Es pot tractar de vídeos, fotografies, esquemes o dibuixos o textos escrits (díptics, fullets, articles científics o de divulgació) aportats pel moderador o, fins i tot, per algun dels participants (després de posar-s'hi d'acord), que es poden utilitzar amb diferents objectius: per a animar el debat, per a mostrar un exemple de perspectiva sobre el tema que es tracta, per a reforçar o contradir una opinió i, també, per a demanar, de manera específica, la seva opinió sobre aquest material. De vegades, l'ús d'aquest tipus de materials té la utilitat de fer *baixar a terra* els discursos, de concretar-los en qüestions específiques, de la vida quotidiana. També poden servir quan el grup es comença a cansar i és necessari introduir un nou estímul perquè els participants reorientin la seva atenció. I, també, poden ajudar a posar sobre la taula temes delicats o d'abordatge complex, fent que resultin més senzills.

Quin tipus de materials són els adequats en cada cas i en quin moment del desenvolupament del grup és convenient utilitzar-los són qüestions sobre les quals cal reflexionar amb deteniment i de manera totalment contextualitzada en cada grup. En tot cas, el material ha d'estar seleccionat adequadament perquè resulti pertinent a la temàtica del grup, comprensible per a tots els participants, amb significació d'acord amb el perfil de cadascun d'ells i de contingut no ofensiu però sí suggeridor.

Pel que fa al moment, com ja hem dit, cal utilitzar-los *quan sigui pertinent*, sense generar talls en els discursos i sense que resulti impositiu, sinó, al contrari, quan puguin contribuir a donar riquesa i profunditat al debat. En tot cas, sempre cal esperar que el grup estigui consolidat i fer una presentació adequada de cada tipus de material i dels objectius que s'espera aconseguir amb el seu ús.

1.5.7. Registre del grup de discussió

a) Anotacions del moderador

De manera anàloga al que hem explicat per a les entrevistes en profunditat i les històries de vida, en acabar un grup de discussió és molt important que el moderador prengui notes, manuscrites o, millor, en suport informàtic, sobre algunes qüestions rellevants:

Lectura complementària

Teniu exemples concrets d'utilització de materials diversos en els grups de discussió a:

J. Gutiérrez (2008). *Dinámica del grupo de discusión*. Madrid: CIS («Colección Cuadernos Metodológicos», 41).

- Passos previs abans de reunir el grup: elaboració de fitxes de candidats, criteris de selecció de participants, lloc, data i horari, contactes inicials amb els candidats i les seves actituds davant la proposta, objectius del grup, elaboració del guió, etc.
- Resum general del grup: data, lloc, participants, moderador, tema concret. Es pot registrar fins i tot la posició dels subjectes al voltant de la taula (descrivint-la o, millor, amb un croquis).
- Consideracions a l'entorn dels participants: retards, errors de selecció o tot el contrari, perfils molt rellevants.
- Alteracions significatives de la dinàmica de grup: fluïdesa dels discursos, silencis no productius, enfrontaments, monopoli de la paraula, aïllament d'algun membre, dificultats a l'inici del grup per aconseguir la col·laboració, reticències cap al moderador, etc.
- Consideracions a l'entorn del contingut general dels discursos: temes que va ser possible abordar i en quina profunditat (de manera genèrica), temes que *van quedar sense tractar*, van ser eludits pel grup o per una part, que van resultar delicats o polèmics, que el moderador va preferir no tractar, per diferents motius (no hi havia temps, semblava que alteraria la dinàmica del grup, no semblava que disposessin d'informació...), etc.
- Incidències en el desenvolupament del grup: interrupcions, soroll, fallades en el sistema d'enregistrament, retards, absències, etc.
- Qualsevol altra qüestió que pugui ser rellevant per a complementar o matissar la informació que es transcriurà o per a dissenyar nous grups.

Tota aquesta informació permet valorar la dinàmica generada en el grup, matissar la informació transcrita o contextualitzar-la en el moment concret del grup en el qual es va extreure (i que pot influir en el sentit en què s'ha d'interpretar).

Aquestes anotacions, juntament amb les fitxes elaborades per als participants, complementaran les transcripcions.

Com ja hem comentat per a les entrevistes i les històries de vida, és molt important que el moderador les elabori immediatament després d'haver-se reunit el grup per a evitar perdre informació i que les incorpori al conjunt de materials de la recerca, correctament datades.

b) Enregistrament en àudio o vídeo

Habitualment, els grups de discussió es graven en vídeo, ja que d'aquesta manera no solament és possible accedir a la comunicació no verbal, sinó que també es facilita la transcripció, en poder situar cada intervenció a una per-

sona en concreta. La transcripció de grups amb participants nombrosos que solament es graven en àudio és francament complexa i amenaça la qualitat de la informació.

En aquest punt, no insistirem en el que ja hem assenyalat per a entrevistes i històries de vida, i només indicarem de nou la necessitat de sol·licitar i obtenir explícitament el permís per a l'enregistrament i aportar als subjectes tota la informació necessària sobre aquest tema, mantenint visibles sempre els aparells d'enregistrament.

1.5.8. Transcripció dels grups de discussió

Atès que en l'apartat de transcripció de les entrevistes ja hem fet un repàs bastant exhaustiu d'aquesta qüestió, que és, en gran part, extrapolable als grups de discussió, us remetem a aquest apartat i tractarem aquí solament les qüestions específiques per a aquesta tècnica.

És enormement complicat, gairebé impossible en realitat, transcriure tota la riquesa comunicativa de la conversa entre dues persones i, més encara, quan el nombre és gran. Si en el cas de les entrevistes ja esmentàvem la dificultat de recollir les entonacions, les ironies, els pudors, els sospirs o els gestos, en el cas dels grups de discussió apareixen altres problemes que ja s'albiraven en la conversa entre dues persones: les superposicions dels diàlegs, els sobreentesos, etc.

En línies generals, podem recordar el que s'ha dit per a les entrevistes sobre la recomanació que sigui el mateix moderador qui faci la transcripció del grup. En el cas dels grups de discussió, aquesta recomanació té encara més sentit en la mesura en què es tracta d'una conversa entre més persones en la qual, a més, les dinàmiques grupals adquireixen una enorme rellevància. És el moderador el que està en més bones condicions per a recordar certs detalls que no es poden recollir, o no amb tota la riquesa necessària, en un enregistrament (especialment si solament és d'àudio): silencis, gestos, actituds..., que tenen una clara influència en el significat de la informació recollida. A més de recollir-la en el registre escrit que haurà d'haver fet en acabar el grup, i que esmentàvem en l'apartat anterior, el moderador-transcriptor haurà de fer constar totes aquestes qüestions en el document de transcripció.

Atès que la transcripció dels grups de discussió és més complexa que la de les entrevistes (pel nombre més gran de persones que hi intervenen i la importància de la dinàmica de grup), és més freqüent que en el cas d'aquestes que els investigadors optin per no transcriure'ls tots o fer-ho parcialment, treballant directament sobre l'enregistrament com un mitjà per a intentar perdre la mínima informació possible. Això està molt motivat també per la necessitat d'estalviar temps i costos (Gutiérrez, 2008).

Hi ha alguns altres elements diferents de la transcripció dels grups de discussió respecte de les entrevistes:

- Cal, al començament de la transcripció, registrar de manera clara les inicials o abreviatures que s'utilitzaran per a referir-se al llarg del text a les intervencions de cadascun dels participants. Es poden utilitzar noms de pila, combinacions de lletres o inicials o pseudònims, sempre que estiguem atents que es distingeixin correctament i sense confusions.
- És important recollir les intervencions en l'ordre en què es produeixen les respostes i les rèpliques, incloent-hi les intervencions del moderador, per no perdre el fil de les intervencions. Això pot ser molt difícil o gairebé impossible en enregistraments d'àudio (sobretot si la transcripció no la fa el moderador, que reconeix les veus, però també quan és aquest qui ho fa), motiu pel qual, de nou, se sol aconsellar l'enregistrament en vídeo per als grups focals.

2. La investigació documental

2.1. Definició

Cal començar aquesta secció aclarint que el que aquí entendrem per investigació documental abasta la recopilació, l'obtenció i l'anàlisi de tota la documentació pertinent per a una recerca, que va des del material bibliogràfic necessari per a l'elaboració del marc teòric i diversos tipus de dades estadístiques fins a material audiovisual, històric, legislatiu o narratiu (Valles, 1997).

No es tractarà, per tant, només de material bibliogràfic produït per autors especialitzats i difós per les vies acadèmiques convencionals, sinó que abastarà també un altre tipus de suports com, per exemple, el sonor o audiovisual i altres vies de difusió, com, per exemple, blogs o pàgines web especialitzades.

Així, la documentació constitueix una etapa fonamental no solament per a l'elaboració del marc teòric, sinó durant tot el desenvolupament de la recerca.

2.2. Tipologia de documents

La varietat de materials que podem considerar per a la investigació documental ha portat múltiples autors a intentar establir tipologies, segons diferents criteris (Valles, 1997):

- Segons la seva intencionalitat: distingirem entre documents públics o privats.
- Segons l'autoria: oficials o personals.
- Segons el suport: en paper, vídeo, àudio...
- Segons el grau d'elaboració o manipulació: primaris o secundaris.
- Etc.

No obstant els esforços, les classificacions resulten complexes i sovint ambigües o incompletes, per la qual cosa ens limitarem aquí a fer una recopilació o inventari de diferents tipus de materials, sense ànim, tampoc, de ser exhaustius:

- Llibres i monografies
- Articles científics i divulgatius
- Diccionaris, enciclopèdies, catàlegs
- Informes, documents tècnics o de recerca, memòries d'activitat, anuaris
- Guies de serveis, inventaris d'infraestructures o dotacions
- Tesis doctorals, de màster i de grau
- Conferències, ponències i comunicacions a congressos o jornades

- Lleis, decrets, ordres, circulars, normativa en general
- Novel·les, assajos, biografies, autobiografies, poesia, teatre
- Notícies de diaris i revistes
- Dades estadístiques (cens, padró, dades procedents d'enquestes oficials o *ad hoc*, registres oficials, etc.)
- Fotografies, dibuixos, gravats, diapositives, cartells, segells, etc.
- Mapes, plànols, croquis, etc.
- Vídeos (pel·lícules, documentals, programes de televisió, filmacions no professionals, etc.)
- Arxius d'àudio (entrevistes, cançons, relats, programes de ràdio, etc.)
- Fullets, tríptics
- Obres d'art (escultura, pintura, etc.)
- Cartes personals, postals, diaris, correus electrònics, discursos, etc.
- Notes manuscrites
- Contingut de pàgines web, blogs, xarxes socials
- Etc.

Pel que fa a la investigació qualitativa, cal fer esment específic d'alguns d'aquests documents, a continuació.

2.2.1. Estudi de documents personals

L'expressió documents personals sol referir-se a documents escrits pels subjectes, a partir, o no, d'una petició expressa de l'investigador.

Poden ser de diversos tipus:

- Assajos
- Diaris personals
- Diaris de viatges
- Autobiografies
- Agendes
- Cartes o comunicacions electròniques
- Anotacions diverses
- Blogs, pàgines web...

Com ja hem vist, aquests documents són especialment rellevants en la construcció de les històries de vida, però també com a material complementari en recerques amb altres tècniques.

2.2.2. Registres oficials

Es tracta de:

- Documents jurídics o legals: lleis, normes, actes d'institucions, certificats (de vida, de defunció, de matrimoni, de divorci, d'empadronament...), circulars, etc.
- Dades de registres oficials (registre de propietats, herències, etc.)
- Dades estadístiques (censos de població, d'habitatge, d'activitats econòmiques, etc.), informes institucionals sobre poblacions o temes concrets, etc.
- Històries clíniques, expedients escolars, policials, etc.
- Arxius parroquials

Aquests documents es poden utilitzar en el curs d'una investigació qualitativa, per a recollir informació sobre les institucions i les persones que els elaboren i a les quals es refereix i sobre les normes socials pel que fa a un tema.

Els documents recollits en registres oficials constitueixen un patrimoni molt rellevant de qualsevol societat. En l'actualitat, no obstant això, ja no són solament les instàncies oficials o institucionals les encarregades de produir i custodiar documents, i el suport d'aquests ja no és necessàriament només el paper, sinó que cada vegada s'incorporen més documents (de vegades fins i tot en detriment dels suports tradicionals escrits) en suport audiovisual i digital. Aquests suports presenten avantatges, però també inconvenients. Entre els primers, destaca que ocupen molt menys espai, de manera que es pot conservar gran quantitat d'informació de manera senzilla; entre els inconvenients, d'una banda, hi ha la dificultat per a gestionar aquests volums increïbles de dades i, de l'altra, encara que sembli paradoxal, la seva tendència a quedar-se obsolets amb més rapidesa que el paper tradicional (Pujadas, 2004, p. 161).

El nivell d'accessibilitat és variable: alguns són públics i fàcilment accessibles, fins i tot via internet; altres s'han de rastrejar més treballosament; i altres, no públics, requereixen de vegades un autèntic laberint de permisos. Una vegada garantit l'accés, el problema següent amb el qual sovint es troba l'investigador qualitatiu es refereix a la diversitat de criteris de conservació, classificatoris i d'ordenació, que no sempre coincideixen amb les temàtiques d'investigació

2.2.3. Material audiovisual

Hem de considerar l'existència de material divers que es qualifica, genèricament, com a audiovisual: dibuixos, croquis, mapes, fotografies, dibuixos i pintures, àudios, vídeos, pàgines web, blogs, etc.

Exemple

Pensem, per exemple, com assenyala Pujadas (2004, pp. 154-155), en l'absència de dades i el biaix de les existents si pretenem estudiar el treball assalariat de les dones en els dos primers terços del segle passat. Això no significa, necessàriament, que les dades que puguem trobar no siguin significatives, encara que no siguin les que buscàvem. Ans al contrari, poden ser enormement útils per a retratar la realitat en un moment determinat.

Aquest tipus de material format tradicionalment parteix del treball de camp. El seu ús complementa algunes tècniques (com les històries de vida), permet el registre d'informació en altres (com els enregistraments d'entrevistes i grups de discussió o els vídeos i fotografies en l'observació participant) i constitueix, també, un tipus de suport d'ús creixent per a la presentació de resultats d'una recerca, exclusivament o juntament amb altres formats. Però aquest material pot ser, també, en solitari, l'objectiu d'anàlisi d'una investigació. Pujadas (2004, pp. 167-172) resumeix en quatre els possibles usos que el material audiovisual pot tenir:

Nota

Encara que Pujadas (2004) es refereix específicament al seu ús en antropologia, podem fer-lo extensiu a la metodologia qualitativa en general.

a) Com a document complementari del text, amb la finalitat d'il·lustrar allò que l'investigador descriu. La imatge actuarà, així, en paraules de Pujadas (2004, p. 167), com a element probatori de les hipòtesis o argumentacions de l'investigador o, simplement, com a il·lustració complementària del text.

b) Com a font documental en ella mateixa. Es tractaria, en aquest cas, de l'anàlisi de material audiovisual de diferent tipus concebut com a objecte d'estudi. La utilitat seria, segons Pujadas (2004, p. 168) permetre conèixer i analitzar situacions culturals i canvis socials.

c) Com a tècnica d'obtenció de dades durant el treball de camp. L'enregistrament en vídeo constitueix un recurs enormement valuós per a recollir dades en el camp, ja que permet més profunditat en la captació de la realitat que el text o l'àudio, i facilita, a més, anàlisis successives del mateix material després de l'enregistrament i en el moment en què tenen lloc els fets. Es tracta, a més, de documents que poden ser sotmesos a l'anàlisi i a la comparació, no solament al llarg del temps, sinó també de manera interdisciplinària. No obstant aquestes potencialitats, el mateix Pujadas (2004, p. 170), citant Gómez-Ullate (2000), assenyala els riscos que una confiança excessiva en l'enregistrament faci que l'investigador social no presti la deguda atenció durant el treball de camp, a la qual cosa caldria afegir, també, els efectes que ja hem anat esmentant sobre la naturalitat de la situació i la necessitat de gestionar permisos específics. En aquest sentit, l'enregistrament s'ha d'entendre sempre com un complement de la imprescindible activitat indagadora del científic.

d) Com a producte. És a dir, les fotografies, els àudios i, molt especialment, el material fílmic constitueixen cada vegada més el producte, principal o no, d'una recerca, amb el suport del qual es presenten tots o part dels resultats. Lògicament, no s'ha de tractar del simple enregistrament d'un fenomen sinó que, tal com passa amb la producció escrita de llibres o informes o, com també hem dit, amb la presentació d'una història de vida, les dades han d'anar acompanyades d'una anàlisi rigorosa. Es tracta, en l'actualitat, d'una opció creixent que presenta, a més, l'avantatge de permetre una difusió més àmplia que la que s'aconsegueix sovint amb els informes tècnics o els textos especialitzats, i, també, la possibilitat d'adaptació a un públic divers, des d'especialistes en el tema fins a població general i, fins i tot, els mateixos protagonistes del mate-

rial, que estarien, llavors, en condicions de mostrar la seva opinió. Les diverses lectures que els diferents espectadors podrien fer del mateix material constitueixen en elles mateixes un objecte d'anàlisi interessant.

En qualsevol cas, val la pena fer alguns aclariments més, en els quals coincideixen els especialistes en la matèria (Grau, 2002; Pujadas, 2004):

- L'ús de material audiovisual no ha de substituir altres tècniques quan aquestes són necessàries i pertinents. La utilització d'aquests recursos s'ha de donar, igual que en el cas de qualsevol altra tècnica, en el marc de recerques amb objectius i dissenys clars, ben definits i rigorosos.
- Independentment del seu gran valor expositiu, tampoc no s'ha d'eludir ni menysvalorar l'etapa d'anàlisi rigorosa de les dades obtingudes, basada en marcs teòrics sòlids i explícits.
- És imprescindible que l'investigador tingui clar, des del principi i al llarg de tot el projecte, l'ús que donarà a cada tipus de material per a garantir-ne l'aplicació adequada. Aquesta prudència s'ha de mantenir també durant el procés d'anàlisi de les dades i durant l'edició del material per a elaborar un producte final.
- En aquest últim sentit, l'investigador ha de ser molt conscient de l'impacte que pot produir en els subjectes i en l'esdevenir de la situació social concreta que pretén registrar la introducció d'instruments com càmeres, micròfons o gravadores. Ja hem reflexionat àmpliament sobre aquestes qüestions en parlar d'altres tècniques, però val la pena assenyalar de nou que cal haver conreat una relació prèvia de confiança entre investigadors i subjectes per a garantir tant l'autorització (conscient, responsable i explícita) d'aquests com la seva actitud com més natural millor durant el procés de presa de dades.

Lectures complementàries

Encara que es tracta d'un camp francament interessant i d'utilitat creixent, no podem aturar-nos-hi més. Podeu ampliar la informació a:

M. Gómez-Ullate (2000). Memoria, diarios y cintas de vídeo. La grabación de vídeos en el campo y su análisis como técnica de investigación antropológica. *Revista d'Antropologia Social*, 9, 199-209.

J. J. Pujadas (Coord). (2004). *Etnografía*. Barcelona: UOC.

J. Grau (2002). *Antropología audiovisual*. Barcelona: Bellaterra.

2.3. Aplicabilitat i usos de l'anàlisi documental

Diversos autors han assenyalat els avantatges de la investigació documental (Valles, 1997):

- Facilitat d'obtenció: Una part dels materials esmentats més amunt es poden obtenir de manera senzilla, ràpida i sovint gratuïta; pensem, per exemple, en les bases de dades de biblioteques, organismes oficials, arxius institucionals, etc., o també la cessió de materials per part dels seus autors.
- Una altra de les característiques positives o potencialitats del material documental és l'absència relativa de reactivitat en la producció d'alguns d'ells. És a dir, en la mesura en què es tracta de material no produït a demanda dels investigadors o elaborat directament per ells, sinó, fins i tot, abans de la recerca, no estaria afectat per la reactivitat que de manera natural apareixeria si s'elaborés a demanda. No obstant això, potser cal pensar que aquesta reactivitat no apareix com a influència directa dels investigadors que utilitzen el material, però sí que és possible que aparegui per altres circumstàncies que, a més, es poden no arribar a conèixer en el moment de la seva elaboració. En el marc de la nostra cultura occidental, tendim a considerar el material escrit com a automàticament fiable, representant fidedigne de la realitat, i ens oblidem que, en la mesura en què són produïts per la mà humana, en qualsevol dels seus formats, els documents estan subjectes a la influència del moment social, històric i polític en el qual s'elaboren.
- Capacitat comunicativa: No es pot negar l'enorme potencial del material audiovisual pel que fa a la comunicació de continguts.

2.4. Limitacions i dificultats de l'anàlisi documental

Entre les limitacions, se'n solen assenyalar diverses (Valles, 1997):

a) Biaixos en la producció: qualsevol material documental té una autoria determinada i, per tant, està subjecte a biaixos diversos: polítics, ideològics, teòrics... Encara que se sol dir que és una limitació que afecta especialment el material procedent de mitjans de comunicació i d'institucions oficials, no es pot oblidar que qualsevol producció humana s'elabora en un determinat context cultural, polític i social, en el qual pren sentit i pel qual és influïda. Així, és també habitual que els documents relatius a una determinada societat es refereixin en més mesura a les classes mitjanes i les elits que als estrats més desfavorits o més allunyats dels centres de decisió i poder i, al mateix temps, els documents referits a aquests grups de població estan escrits habitualment pels primers. D'altra banda, aquests biaixos són més grans en els documents secundaris, en la mesura en què han estat manipulats (resumits, analitzats...) després de la seva elaboració.

Biaix androcèntric dels censos

Pujadas (2004, pp. 154-155) assenyala, per posar-ne un exemple, el biaix androcèntric evident dels censos i padrons, així com també, especialment, de la informació recollida en enquestes sobre situació econòmica i mercat de treball en el nostre context fins a la

dècada dels seixanta del segle XX, en la qual el paper de la dona en l'activitat econòmica, quan es té en compte, era considerat marginal.

b) Biaixos en la interpretació: Sembla una obvietat dir que el material documental, com, de nou, qualsevol altra producció humana, és interpretable. Com ho és, també, el material produït a partir de qualsevol altra tècnica d'investigació (observació, entrevistes, enquestes, etc.). No es tracta, per tant, d'una limitació inherent ni exclusiva a aquest tipus de material, però sí que s'ha de tenir present sempre la necessitat d'una contextualització adequada (en el marc geogràfic, temporal, poblacional, segons les conjuntures concretes que n'han envoltat la producció...) de qualsevol material.

c) Dificultats d'accés: Com dèiem abans, encara que en l'actualitat l'accés a bases de dades documentals enormement àmplies és senzill i ràpid, això no sempre és així. Especialment quan parlem de cert tipus de documents elaborats per organismes oficials (informes d'investigació, d'intervencions socials, memòries, circulars internes, etc.), d'entitats diverses (ONG, sindicats, associacions, etc.), o procedents d'arxius personals no sistemàtics (cartes, fotos, etc.), l'accés pot ser complicat o fins i tot impossible i, en qualsevol cas, difícil, lent i potser car (si no pel cost del material, sovint pels desplaçaments i el temps dedicat a localitzar-lo i obtenir-lo).

d) Dificultats de conservació: De la mateixa manera, l'estat de conservació d'alguns documents pot no ser l'òptim, especialment, però no solament, quan procedeix de fonts no oficials. Pensem, per exemple, en cartes, fotografies, algunes obres d'art, notes manuscrites, etc., però també material en suport digital que no s'ha conservat bé o que està recollit en suports que, al llarg del temps, deixen d'estar operatius i no són convertibles a d'altres.

2.5. Implantació de l'anàlisi documental

Podem desglossar el procés en diverses etapes:

- Procés de cerca del material documental
- Selecció i obtenció del material documental
- Gestió del material documental

2.5.1. Procés de cerca del material documental

La recopilació exhaustiva i representativa del material documental necessari per a una recerca és un procés, en realitat, més complex i dotat de significat teòric del que podria semblar. I és que se sol entendre en termes literals, és a dir, com la mera localització de material documental de diversos tipus, quan, en realitat, aquesta tasca s'ha d'acompanyar sempre d'una reflexió de caràcter més analític que en permeti avaluar críticament la pertinència, la rellevància i la qualitat. Així, en aquest text, entenem el procés de cerca de material do-

cumental de manera àmplia, de manera que no solament inclou la cerca, sinó la reflexió, fonamentada en el context concret de la recerca, sobre el tipus d'informació que es necessita, on trobar-la i com gestionar-la.

La cerca de material documental per a una recerca ha de constituir, doncs, sempre un procés sistemàtic i organitzat.

1) Recursos per a l'obtenció de material documental

Primer, s'han de definir les fonts d'obtenció de documents. En l'actualitat, la cerca s'inicia habitualment per internet, on hi ha multitud de motors de cerca de documents. Alguns d'ells són:

a) **Motors de cerca generals a internet.** Sense cap dubte, en l'actualitat el principal motor de cerca de tipus general és Google (<http://www.google.es/>), encara que n'hi ha d'altres, també útils, si bé menys potents i també menys coneguts o publicitats, com Bing (<http://www.bing.com/>) i Yahoo (<https://www.yahoo.com>).

b) **Motors de cerca específics a internet.** Encara que no desaconsellem recórrer a cercadors de tipus general, sembla obvi assenyalar que qualsevol treball científic seriós requereix utilitzar, per a seleccionar el material documental pertinent, cercadors específics per a la recerca de prestigi reconegut.

En l'àmbit internacional, podem destacar els següents:

- Web of Science (<https://www.webofknowledge.com>): Juntament amb Scopus, és d'un dels cercadors d'informació científica internacional més rellevants i prestigiosos. Està gestionat per l'Institut d'Informació Científica (ISI) de Filadèlfia i conté diversos índexs temàtics: Science Citation Index (SCI), Social Science Citation Index (SSCI) i Ars & Humanities Citation Index (A& HCI).
- Scopus (<https://www.scopus.com>): Juntament amb l'anterior, és un cercador de referència internacional de primer nivell i, com aquell, recull un enorme volum de publicacions científiques especialitzades avaluades per especialistes.
- Google Books (<https://books.google.es/>): De la família Google, Google Books permet la cerca d'informació continguda dins de llibres, ben complets (en ocasions, també descargables en PDF), bé, en cas d'estar protegits per drets d'autor, mostrant una petita part del text.
- Google Acadèmic (<http://scholar.google.es/>): Es tracta d'un altre dels instruments de Google per a la cerca de material documental, en aquest cas, referències de llibres, articles de revistes, tesis i altres materials diversos,

com ara documentació de societats acadèmiques i professionals o estudis revisats per especialistes.

En l'àmbit estatal, destaquen:

- Bases de dades del CSIC (<https://indices.csic.es/>): Per a publicacions espanyoles, el Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) disposa d'una base amplíssima de dades de ciències socials i humanitats, l'ISOC, que recull, de manera lliure i gratuïta, producció científica publicada a Espanya des dels anys setanta.
- Dialnet (<http://dialnet.unirioja.es/>): Dialnet està gestionat per la Universitat de La Rioja i declara com a objectiu la difusió de la producció científica hispana. Encara que requereix registre, és gratuït i disposa d'un sistema d>alertes personalitzable.
- Teseo (<https://www.educacion.gob.es/teseo/irgestionarconsulta.do>): Es tracta d'una base de dades del Consell d'Universitats que recull les tesis doctorals presentades a les universitats espanyoles des de 1976.

En l'àmbit català:

- Catàleg Col·lectiu de Biblioteques de Catalunya (<http://ccuc.cbuc.cat/>): És el catàleg compartit de totes les biblioteques d'universitats de Catalunya. Permet, a més de la cerca, la gestió de préstec i, en alguns casos, la compra a través d'Amazon.
- Tesis Doctorals en Xarxa (<http://www.tdx.cat/>): Base de dades que recull les tesis doctorals presentades a les universitats catalanes i algunes estatals.

A més dels cercadors citats, per als investigadors sol resultar molt útil subscriure's a sistemes automàtics d'alerta de revistes científiques, de llibreries, de grups professionals, blogs o webs especialitzats. Aquest tipus de subscripcions ajuden a estar al dia de les últimes publicacions i afavoreixen, també, el treball cooperatiu ja que, en alguns casos, s'acompanyen de comentaris o ressenyes.

c) **Altres recursos de cerca.** Encara que estem acostumats al maneig de cercadors d'internet, és imprescindible tenir present que la xarxa i els cercadors genèrics o específics no esgoten, ni molt menys, les possibilitats de cerca i obtenció de documents. Així, serà molt habitual que calgui recórrer a altres fonts, com, per exemple:

- Arxius d'entitat públiques: És freqüent que les diverses entitats públiques (ajuntaments, diputacions, organismes estatals, autonòmics, instituts de diversa índole, empreses públiques, centres educatius, sanitaris, etc.) elaborin material documental que pot ser d'enorme rellevància per a la re-

cerca. Es tracta d'estudis o recerques, programes institucionals, dades estadístiques de molt diversa índole (socioeconòmiques, sanitàries, educatives...), informació de caràcter divulgatiu, etc. Avui dia, especialment en organismes de certa envergadura, és habitual que la major part d'aquesta informació estigui penjada a les pàgines web oficials i sigui d'accés lliure. No obstant això, no és així ni per a tots els organismes ni per a tota la informació, de manera que és possible que haguem de buscar part del nostre corpus documental directament en aquestes entitats, especialment, pel que fa a plans, programes, polítiques, informes tècnics... que recullen informació enormement útil i que no sempre està penjada (el text complet) ni de vegades referenciada al web.

- Arxius d'entitats privades: Es tracta d'entitats com ONG, associacions, sindicats, etc. que poden manejar dades molt rellevants per a les nostres recerques, sigui elaborades per ells mateixos o per altres però incloses en els seus arxius i no sempre (encara que sí sovint) disponibles ni detallades en les seves pàgines web.
- Col·leccions privades: En alguns casos, serà important recórrer a col·leccions o arxius individuals privats per a documentar alguns fenòmens. Aquest tipus d'arxius, encara que sovint resulten de difícil coneixement i accés, poden ser molt importants quan es tracta de completar informació sobre realitats molt concretes o d'àmbits petits. Poden incloure vídeos, fotografies, cartes, etc.

2) Estratègies de cerca en arxius o bases de dades

Quan fem cerques a internet, ja sigui en cercadors generals o específics, en catàlegs de biblioteques, entitats públiques o llibreries, hi ha una sèrie d'estratègies senzilles que podem dur a terme per a optimitzar la nostra feina.

En primer lloc, hem de pensar en les paraules que orientaran la nostra cerca, de tal manera que aquesta ha de començar sempre amb una conceptualització almenys preliminar. És a dir, hem de buscar conceptes que representin o resumeixin de manera genèrica el tema sobre el qual volem investigar. Molt habitualment, llavors, la cerca començarà per la selecció d'una sèrie de paraules clau que posarem en els cercadors o bases de dades.

Ara bé, és també habitual que en les nostres recerques manegem conceptes amplis i complexos, plens de matisos, que no poden expressar-se en una única paraula i que, per tant, hàgim de recórrer a expressions de dues o tres paraules per a perfilar el tema de la cerca. En aquest cas, resulta molt aconsellable (en alguns cercadors, de fet, és imprescindible) recórrer als operadors lògics o booleans, que són els següents:

a) OR: És l'operador que indica unió. S'usa quan pretenem obtenir documents sobre un concepte i qualsevol dels seus sinònims i, també, per a recuperar documents que tractin, almenys, d'un dels conceptes exposats (per exemple: «inestabilitat OR precarietat»).

b) AND: és l'operador que indica intersecció. S'usa quan pretenem obtenir tots els documents referits a dos o més conceptes, al mateix temps.

c) NOT: és l'operador negació. S'usa per a excloure de la cerca algun concepte.

Quan volem fer una cerca complexa, utilitzant diversos operadors al mateix temps, hem de tenir en compte que sempre hi ha un ordre de prelación, que, per defecte, és: and, not, or. Si, com sol ser habitual, volem alterar l'ordre, cal recórrer als parèntesis.

A més dels operadors booleans, per a facilitar la nostra cerca i per a augmentar-ne l'exhaustivitat, disposem de dos instruments més: l'asterisc (*) o la interrogació (?). Serveixen per a truncar paraules, de manera que escrivint-ne només una part recuperem documents en els quals apareixen aquestes paraules i els seus derivats o variants.

A més dels operadors booleans i de truncament, en la major part de les bases de dades i arxius disposem de l'opció «Cerca avançada», que ens permet tant ampliar com refinar les cerques, especificant, per exemple, autor, paraula clau, data de publicació, idioma, tipus de document, etc. Si no s'especifiquen els camps, el sistema de recuperació, per defecte, assumeix que ha de buscar pel títol, el resum i les paraules clau.

Fora dels cercadors a internet, per exemple, en arxius informatitzats de biblioteques, associacions, etc., les estratègies seran bàsicament les mateixes.

Passarà alguna cosa semblant, encara que de realització més complexa, amb els arxius físics no informatitzats, que habitualment solen estar ordenats per tema, autor i any.

2.5.2. Selecció i obtenció del material documental

Com haureu comprovat en fer qualsevol cerca, el volum d'informació que podem arribar a obtenir és realment ingent, especialment quan es tracta de temes genèrics, poc acotats o molt investigats.

El pas següent serà, per tant, seleccionar el material pertinent per a la nostra recerca entre tots els documents que hem trobat.

Per a això, en primer lloc, hem de fer una selecció en funció del tipus de font. Així, distingim entre:

Exemple

Un concepte i els seus sinònims: «atur OR desocupació». Almenys un dels conceptes: «inestabilitat OR precarietat».

Exemple

Per exemple, suposem que volem investigar la feminització de l'ocupació temporal: haurem de localitzar els documents que continguin tots dos conceptes simultàniament.

Exemple

Per exemple, si volem recuperar documents sobre la feminització de l'ocupació temporal que no es refereixin a les treballadores domèstiques.

Exemple

Per exemple, podem escriure *precari** i recuperarem documents que incloguin les paraules precarietat, precarització, precaritzat, precari i precària.

a) Fonts primàries: Considerem fonts primàries aquells documents que recullen informació original, publicada per primera vegada i que no ha estat interpretada, resumida ni manipulada. Són:

- Llibres, manuals, monografies.
- Revistes, publicacions periòdiques: Són publicacions, científiques o divulgatives, que apareixen regularment, en intervals fixos i coneguts de temps, i disposen d'un codi numèric internacional que permet identificar-les, l'ISSN (*international standard serial number*). Les revistes científiques continuen sent el principal mitjà de difusió del coneixement científic especialitzat. Gran part d'aquestes i, sobretot, les de més prestigi en la seva àrea, estan disponibles en format electrònic, la qual cosa permet un accés més senzill i també nivells més amplis de difusió, encara que també és cert que l'accés no sempre és lliure. Algunes solament estan disponibles sota subscripció (individual o a través d'entitats públiques o privades com universitats, associacions professionals, etc.) o només deixen visualitzar de manera lliure una part del text (habitualment, l'*abstract*). No obstant això, el volum de material d'accés lliure i gratuït és cada vegada més gran.
- Literatura grisa: Es tracta de material peculiar, en ocasions francament complex d'identificar, localitzar i obtenir. Constitueix un tipus de documents que han rebut diverses denominacions: literatura «semipublicada», «efímera», «no convencional», «grisa»... Es tracta de documents tècnics, informes d'investigació, treballs de final de màster, tesis doctorals, ponències o comunicacions en congressos, lleis, normatives, traduccions, publicacions diverses d'organismes oficials o associacions.
- Pàgines web, blogs, vídeos...
- Fotografies, mapes, dibuixos...

b) Fonts secundàries: Es tracta de documents que recullen informació ja publicada, resumida, compilada, reorganitzada o analitzada a partir de fonts primàries. En general, es recomana recórrer a aquest tipus de fonts solament quan no es pot utilitzar la font primària (perquè no és accessible, no disposem de temps o altres recursos), per a fer una primera aproximació a un tema o ampliar o contextualitzar el contingut de la informació d'una font primària, però, i això és important, només quan podem tenir constància que es tracta d'una font fiable. Són enciclopèdies, diccionaris, biografies, anuaris, guies, antologies, treballs de revisió, crítiques o ressenyes...

Tant les fonts primàries com les secundàries es poden presentar en formats diversos: en paper (llibres, revistes, etc.), en format digital (siguin arxius de text, so o imatge) o en formats especials (cada vegada menys utilitzades, però rellevants per a algunes recerques, com les microformes o els videocassetts).

c) **Fonts terciàries:** Hi ha certa controvèrsia sobre si podem parlar de fonts terciàries o si aquestes són, en realitat, no fonts, sinó recursos per a l'obtenció de la informació. Es denominen així les guies físiques o virtuals que contenen informació sobre les fonts i inclouen catàlegs de biblioteques i bases de dades bibliogràfiques (índexs d'articles de publicacions periòdiques, revistes de resums, índexs de cites...).

La cerca de documentació sobre un tema és, en realitat, i és important ressaltar-ho, un procés progressiu al llarg de tota la recerca. És a dir, encara que la cerca sigui més intensa al començament, sobretot si ens iniciem en el tema, aquesta es va ampliant i refinant al llarg de tot el treball. D'altra banda, i encara que com a investigadors, especialment si som novells, solem tenir la tendència a voler *tenir-ho tot i llegir-ho tot*, sabem ja que la selecció de documents per a la seva obtenció i revisió i anàlisi posteriors ha de ser realista.

El més aconsellable, al principi, sobretot si comencem a investigar sobre un tema per primera vegada, és començar seleccionant algunes fonts secundàries rellevants i fiables, que ens permetin anar començant a manejar el vocabulari i els conceptes claus, a identificar els autors més rellevants i reconèixer les seves aportacions i a identificar els contextos (quant a poblacions, dates i llocs geogràfics).

A partir d'aquestes fonts secundàries, podem i hem d'arribar a les primàries. En aquest cas, en materials escrits, l'habitual és obtenir un *abstract* (sempre disponible en les revistes científiques) o resum de cada document. És important començar llegint aquests resums per fer un primer filtrat de la informació que ens interessa i que ens resulta abastable.

Després, haurem d'intentar obtenir aquests documents (escrits o no). En ocasions, això és molt senzill perquè són consultables o fins i tot descarregables via internet o estan disponibles físicament en llibreries, biblioteques o organismes fàcilment accessibles, però, en d'altres, és una mica més complicat, perquè solament són consultables els resums, perquè el material concret està descatalogat i no és possible comprar-lo, perquè no està disponible en biblioteques, perquè està dipositat en un arxiu o museu, etc. En aquest últim cas, hem de posar sempre en una balança la rellevància d'aquest document per a la nostra recerca enfront dels esforços (en temps i diners) que necessitarem per a poder-hi accedir.

En el cas de material bibliogràfic, en fer una lectura, almenys preliminar, d'aquests primers documents que anem obtenint, l'aconsellable és revisar la bibliografia que solen aportar, per incrementar i contextualitzar el nostre llistat de documents.

A mesura que anem incrementant els nostres coneixements sobre el tema, la cerca passarà a ser de més general a cada vegada més específica, sempre amb un objectiu clau: seleccionar, entre totes les fonts disponibles, les més pertinents per al treball concret que volem fer i valorar per a cadascuna d'elles la qualitat i la rellevància.

Com podem intuir, en tot aquest procés haurem de tenir presents les variables de temps (per a buscar, seleccionar, localitzar, obtenir, llegir i analitzar el material) i diners (per a subscripcions, fotocòpies, adquisició de llibres o altres materials, desplaçaments a biblioteques, arxius o altres entitats...).

Ara bé, en tot el procés hem de tenir molt presents una sèrie de criteris que ens permetin filtrar el material. Hi ha, en la bibliografia especialitzada, diversos criteris que han de regir la cerca del material documental d'una recerca (Valles, 1997):

- **Exhaustivitat:** Entren aquí en joc qüestionis relacionades amb el mostreig i amb l'accessibilitat dels materials. Així, les nostres decisions mostrals ens han de permetre atendre totes les dimensions del fenomen que volem estudiar i, en cas de trobar-nos amb limitacions, hem de fer explícites les decisions que hàgim pres i els possibles biaixos que aquestes hagin introduït. El mateix quant a les possibilitats (físiques, temporals, econòmiques...) d'accés al material.
- **Representativitat:** El corpus documental de les nostres recerques ha de ser sempre representatiu del fenomen que volem estudiar.
- **Qualitat de la font i del material concret:** Sempre cal tenir en compte la fiabilitat de la font de la qual obtenim les dades. Així, és important donar sempre prioritat a dades o materials obtinguts de fonts de qualitat reconeguda internacionalment, recolzades per autors de prestigi, en les quals s'especifiquen de manera clara els criteris d'elaboració, conservació i reproducció del document. A més, cal comprovar sempre l'autenticitat del document, especialment pel que fa a l'autoria i les dates de producció i reproducció, i la seva credibilitat o, en altres paraules, en quina mesura es pot considerar una font d'informació fiable sobre el tema que s'està investigant. Per això, caldrà donar prioritat sempre a aquells documents dels quals es puguin acreditar les circumstàncies de producció (metodologia, context i circumstàncies d'elaboració...). Es tracta, com és fàcil pensar, d'un problema molt estès en el material procedent de mitjans de comunicació però, com ja hem dit, no solament d'aquests. A més de l'anterior, cal tenir en compte també la conservació del material, la qualitat del suport (paper, suport electrònic, etc.) i la cura en la seva elaboració (errates, imprecisions, etc.).

2.5.3. Gestió del material documental

Després del procés de cerca de material documental, és molt habitual que ens trobem amb un volum enorme de referències que hem de tractar de gestionar de la manera més eficaç possible, cosa que no sempre és senzilla i a la qual, especialment en els nostres inicis com a investigadors, podem dedicar una enorme quantitat de temps que, de manera realista, no sempre disposem.

Per a facilitar la tasca de gestionar el material documental hi ha, en l'actualitat, un programari ampli de gestió de material, especialment de tipus bibliogràfic. De manera genèrica, aquests programes permeten:

- Recopilar referències bibliogràfiques i altres materials a partir de diversos recursos (bases de dades, revistes, pàgines web, etc.).
- Crear la nostra base de dades de referències documentals, ordenant-la i actualitzant-la de manera personalitzada.
- Generar llistats, amb diversos criteris.
- Utilitzar, de manera automàtica, diferents sistemes de citacions per a referenciar adequadament els documents en el cos dels textos que elaborem.
- Alguns permeten compartir informació amb altres usuaris.

Entre els gestors bibliogràfics, destaquem:

- Zotero: <http://www.zotero.org>. És programari lliure i d'ús senzill, encara que no tan complet com els següents.
- Refworks: www.refworks.com.
- Mendeley: <http://www.mendeley.com>.
- Citeulike: <http://www.citeulike.org>. És un gestor de referències molt orientat a compartir informació bibliogràfica a les xarxes socials.

Refworks i Mendeley són els gestors més populars en l'actualitat. Tots dos són compatibles amb els cercadors internacionals, permeten ordenar el material de manera molt personalitzada, fer cerques, llistats i generar citacions en format oficial de manera automatitzada, en vincular-se als principals processadors de text. Permeten també incorporar textos complets, en diversos formats, i també imatges, vídeos, mapes i arxius d'àudio. A més, permeten intercanviar referències bibliogràfiques amb altres usuaris. Tots dos tenen, no obstant això,

el gran inconvenient que no són gratuïts i que el preu és bastant elevat per a investigadors individuals, encara que moltes organitzacions i entitats tenen llicències institucionals a la disposició dels seus usuaris.

3. Altres tècniques qualitatives d'investigació

3.1. L'anàlisi de xarxes socials

Fruit del treball interdisciplinari en sociologia i antropologia i de la compatibilització de perspectives quantitatives i qualitatives, l'anàlisi de xarxes socials se centra en l'estudi del conjunt de relacions que els individus i les institucions estableixen entre si i que poden ser de diferents tipus: familiars, d'amistat, d'ajuda mútua, comercials, de vinculació política, etc.

L'interès d'aquesta tècnica se centra a identificar, representar, analitzar i interpretar l'existència de xarxes de relacions personals i institucionals.

Es tracta d'una tècnica molt útil en diferents àmbits de la recerca social, molt especialment pel que fa a les institucions polítiques, econòmiques i de poder, per conèixer, per exemple, qui i com exerceix posicions de lideratge, qui ocupa posicions marginals, com es conformen les xarxes d'ajuda, etc.

Hi ha, no obstant això, una enorme controvèrsia respecte a la consideració d'aquesta tècnica com a qualitativa i, més encara, respecte a la seva capacitat per a generar coneixement fiable si s'aplica sense un coneixement ampli i previ del context, adquirit habitualment mitjançant tècniques específicament qualitatives com l'observació participant o les entrevistes en profunditat.

Lectures complementàries

Podeu ampliar informació sobre l'anàlisi de xarxes socials molt especialment en les publicacions especialitzades de la revista *XARXES, Revista Hispana para el Análisis de Redes Sociales*, editada conjuntament per dos grups de recerca sobre el tema de la UAB (egolab-GRAFO) i la Universitat de Sevilla (LRPC): <https://revistes.uab.cat/redes>.

A la pàgina web del grup egolab-GRAFO (<http://grupsderecerca.uab.cat/egolab/>) trobareu també exemples de recerques aplicades basades en aquesta tècnica i cursos de formació per a aprendre'n el maneig.

A més, a Pujadas (2004) trobareu un resum de l'aplicació de la tècnica en alguns estudis clàssics en antropologia.

En l'àmbit dels estudis laborals, destaquen els treballs de F. Requena (1991, 2003, 2011).

3.2. Genealogies i cartes de parentiu

Encara que, *a priori*, pugui semblar allunyat dels interessos investigadors en l'àmbit laboral, les genealogies i cartes de parentiu constitueixen una tècnica interessant per a conèixer alguns processos socials relacionats amb el món del treball i l'economia.

El mètode va ser introduït en antropologia per W. H. R. Rivers (1966), en el marc dels seus treballs en l'estret de Torres i entre la tribu toda de l'Índia, i s'ha anat modificant amb el temps, guanyant en sofisticació gràcies a l'existència de programari específic que permet millorar tant el registre com la representació i l'anàlisi de les dades.

Les genealogies i cartes de parentiu formen part del que s'anomena en antropologia *mètode genealògic*, orientat a recollir informació relacionada amb el parentiu, és a dir, en la reconstrucció del conjunt de persones emparentades amb un individu, els diferents tipus de vincles que s'estableixen i, cosa que és especialment interessant en el nostre cas, les implicacions socials que aquests vincles comporten.

Aquestes tècniques permeten, doncs, reconstruir els vincles familiars i, a partir d'ells, qüestions relacionades amb l'organització social (els patrons de residència, de matrimoni, d'herència, la filiació, etc.), fenòmens socials (com les migracions, la concentració de poder social o econòmic en determinades elits o les xarxes d'ajuda, etc.) o dades sociodemogràfiques (com la grandària i la tipologia de les famílies, la fertilitat, les xarxes de cerca de treball, etc.).

Específicament, les cartes de parentiu permeten reconstruir les xarxes de parentiu a partir d'un individu (anomenat *ego*). La informació s'estructura en quadres com el de la figura següent, que recull els vincles de parentiu que un individu considera significatius d'acord amb el seu propi relat:

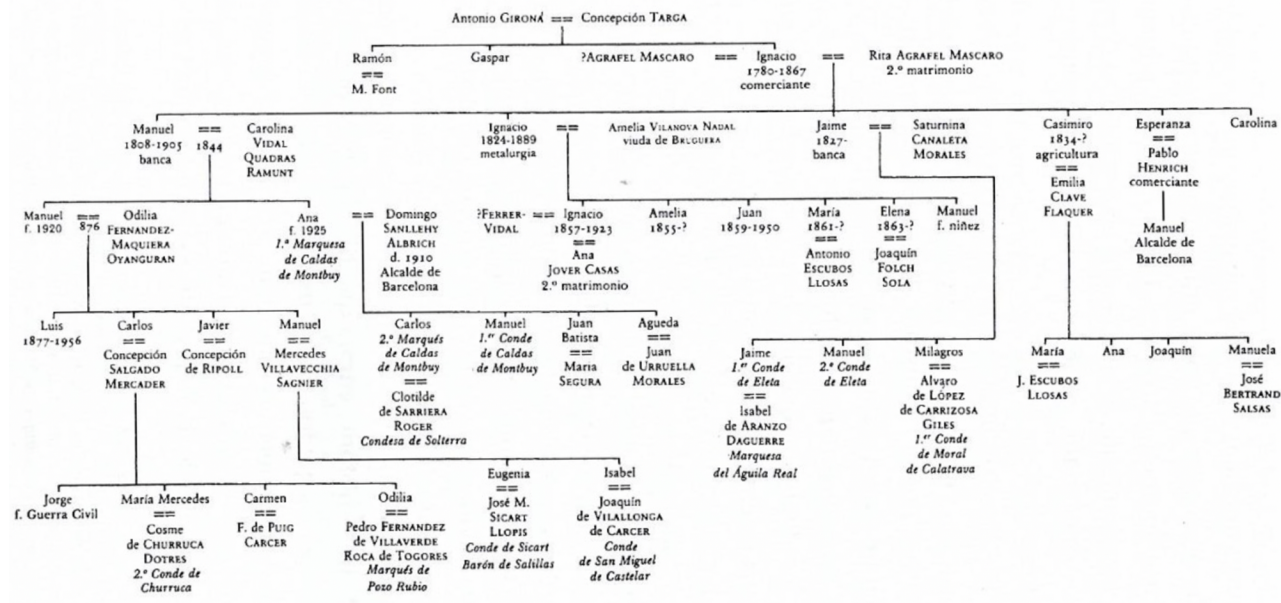
Taula 4. Carta de parentiu

Número	Nom i cognoms	Edat	Ofici	Lloc de naixement	Lloc de residència	Relació amb l'ego	Terminologia

Font: Arxiu d'Etnografia de Catalunya, extret de Pujadas (2004, p. 146).

Quant a les genealogies, es diferencien de les cartes de parentiu en què solen incloure un nombre més ampli de generacions i que, habitualment, per a la seva reconstrucció, no es recorre solament al relat dels individus, sinó molt especialment a registres oficials, com ara arxius històrics, registres civils o religiosos. L'exemple següent, recollit a Pujadas (2004), correspon a una família de l'elit gironina:

Figura 1. Genealogia d'una família de Girona

Font: Pujadas (2004, p. 148).

Bibliografia

- Alonso, L. E. (1998). *La mirada cualitativa en sociología*. Madrid: Fundamentos.
- Callejo, J. (2001). *El grupo de discusión: introducción a una práctica de investigación*. Barcelona: Ariel.
- Gómez-Ullate, M. (2000). Memoria, diarios y cintas de video. La grabación de vídeos en el campo y su análisis como técnica de investigación antropológica. *Revista de Antropología Social*, 9, 199-209.
- Grau, J. (2002). *Antropología audiovisual*. Barcelona: Bellaterra.
- Gutiérrez, J. (2008). *Dinámica del grupo de discusión*. Madrid: CIS (Colección Cuadernos Metodológicos, 41).
- Malmusí, D. i Jansà, J. M. (2007). Recomendaciones para la investigación e información en salud sobre definiciones y variables para el estudio de la población inmigrante de origen extranjero. *Revista Española de Salud Pública*, 81, 4, 399-409.
- Merton, R. K. (1987). The focus interview and focus group. Continuities and discontinuities. *Public Opinion Quarterly*, 51, 550-556.
- Merton, R. K., Fiske, M., i Kendall, P. (1956). *The focused interview*. Glencoe: Free Press.
- Merton, R. K i Kendall, P. (1946). The focused interview. *American Journal of Sociology*, 51, 541-547.
- Pujadas, J. J. (Coord.). (2004). *Etnografía*. Barcelona: UOC.
- Requena, F. (1991). *Redes sociales y mercado de trabajo*. Madrid: CIS-Siglo XXI.
- Requena, F. (2003). *Análisis de redes sociales: orígenes, teorías y aplicaciones*. Madrid: Alianza.
- Requena, F. (2011). El reto de las redes sociales en la sociedad civil. *Panorama Social*, 13, 110-120.
- Rivers, W. H. R. (1966 [1910]). *El mètode genealògic i l'origen dels sistemes classificatoris de parentiu*. Barcelona: Icaria.
- Rogers, C. (1973). *Grupos de encuentro*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Valles, M. S. (1997). *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis.

